

Boerderijpacht in de Baronie van Breda 15e-18e eeuw

door

CHRIST BUIKS

Inleiding

Pachtcontracten uit de late Middeleeuwen en de 16^e/17^e eeuw zijn nog maar weinig gepubliceerd voor wat betreft de (voormalige) Baronie van Breda.¹ In de 18^e eeuw werden er van de meeste gemeenten aparte registers bijgehouden waarin honderden, misschien wel duizenden, pachtcontracten van boerderijen zijn opgenomen. Voor de 19^e eeuw moet men in de notariële archieven zoeken om deze overeenkomsten te vinden. De contracten die gebruikt zijn bij deze studie zijn meest aangetroffen tussen duizenden andere schepenakten. Opvallend is dat in de schepenregisters van de stad Breda vooral veel pachtcontracten worden aangetroffen uit de beginperiode van de Tachtigjarige Oorlog. Mogelijk moeten we dit verklaren uit de grotere zekerheid die vastlegging voor de schepenen van Breda bood, speciaal wat betreft het bewaren van de akte. Op het platteland werden immers in die tijd dorpen bijna geheel verwoest en verbrand. In 1587 was het platteland van de Baronie vrijwel verlaten, dorpen lagen in de as en er werden vrijwel geen schepenakten meer opgesteld. Maar de 'hausse' aan pachtakten lijkt al te beginnen rond 1550. Dan moeten er andere redenen zijn. Welke?

Voor een bepaald dorp en een bepaalde tijd lijken de pachtcontracten vrijwel uniform van inhoud te zijn. Maar toch zitten er wel kleine verschillen tussen de contracten. In totaal zijn circa 200 contracten bestudeerd. Uit sommige dorpen zijn veel meer contracten bekeken dan uit andere. Uit Etten, Dongen en Roosendaal bijvoorbeeld vrijwel niet een, terwijl er veel uit Zundert, Ginneken en Teteringen onder de loupe genomen werden. De ingezetenen van plaatsen dicht bij Breda gingen uiteraard gemakkelijker voor een overeenkomst naar die stad, dan mensen uit veraf gelegen dorpen. Vandaar het grote aantal pachtbrieven uit Teteringen, dat onder de schepenbank van Breda hoorde, uit Princenhage en Ginneken. Onder deze gemeenten lagen ook veel grote bedrijven in bezit van vermogende stedelingen.

Wat verdeling over de tijd betreft valt de nadruk op de tweede helft van de 16^e eeuw, uit welke periode ruim de helft van de contracten dateert. Helaas bezitten we in de Baronie slechts zeer weinig pachtbrieven uit de 15^e eeuw, dit in tegenstelling tot Vlaanderen² en ook de Meierij³, waar zelfs wel diverse akten uit de 14^e eeuw gevonden worden in de archieven, vooral van abdijen uiteraard. De pachtbrieven, vooral de oudere, geven veel informatie over de gang van zaken op het landbouw-

bedrijf. Allerlei details over de bedrijfsvoering, die anders onbekend zouden zijn gebleven, komen door bestudering van deze contracten aan het licht.

Elk pachtcontract bevat weer iets andere bepalingen; sommige komen echter in bijna alle contracten voor, zoals halve was, dak en weegten onderhouden, geen mest afvoeren, het houtgewas 'bevrijden', borgen stellen en nog andere. Het lijkt waarschijnlijk dat veel bepalingen, ook al stonden ze niet in de pachtovereenkomst, toch werden nageleefd. Bij een betrouwbare pachter of een pachter, die de hoeve al enkele malen gepacht had en goed had achtergelaten, waren vanuit het gezichtspunt van de verpachter uiteraard minder bepalingen nodig. Maar als pachter en verpachter wantrouwig stonden tegenover elkaar, was het goed een papieren neerslag van de overeenkomst te bezitten.

De pachter

De pachter werd wel *huerman*, *hoevenaer*, *huerder* of *laat* genoemd. Laatstgenoemde aanduiding is de oudste. De betekenis 'pachter' is hier dus wel anders dan die van laat in de hoge Middeleeuwen, toen men met laat meestal een vrijgelaten horige bedoelde.⁴ Iets van de verhouding meester-horige komt in de pachtcontracten nog wel naar voren. Zo moesten de huurders vaak karweien uitvoeren voor de verhuurder.⁵ De toon in de pachtcontracten uit de 16^e eeuw is ook nog wel bevoogdend. Zo verklaart de rentmeester van Tongerlo doodleuk dat er indien er twijfel over de inhoud van het pachtcontract van de Hoeve de Leeuwerkeneik mocht rijzen, hij het laatste woord heeft.

Spurrie is een van nature voorkomend onkruid op arme zandgronden. Maar de boeren teelden het ook wel. Soms werd het gewas met de zeis gemaaid en gehooïd, soms liet men er het vee (aan de tuier) op weiden. De boter van koeien die op spurrie gelopen hadden (in sept.) was bijzonder goed van smaak.

De pachters vormden zeker niet de armste groep boeren. Ze hadden vaak omvangrijke, soms zelfs kapitale bedrijven onder de ploeg. Als borg voor de betaling van de pacht en voor het afbranden van de hoeve stelden zij dikwijls hun omvangrijke veestapel ter beschikking. Ze hadden zelf weer personeel in dienst zoals knechten en meiden. Op de Koekeldonkse Hoeve onder Alphen had de pachter een 'peerdeneer, osseneer en sceper', dus een paardenmenner, een ossenmenner en een schaapherder in dienst. In de contracten komen vaak zinswendingen voor in de trant van het huis onderhouden volgens 'latenrecht'⁶; land ploegen en cultiveren 'zoals een goet ackerman schuldich is'; ook wel 'volgens huermansrecht'. Het woord boer was in de 17^e/18^e eeuw nog onbekend. De meest gebruikelijke aanduidingen voor een landbouwer waren eeuwenlang 'huisman' of 'lantman'.

In diverse gevallen werd de boerderij ook wel aan familieleden verhuurd, bijvoorbeeld door een weduwe aan een zoon of aan een zwager. Zo bedong een weduwe in Alphen, toen zij de boerderij in 1658 aan haar zoon verhuurde, 'behoorlycke huysvesting, vier ende licht, voornaemelyck inden hoeck van de schouw' en een halve ton melk per week. Moest zij in de schouw breiwerk doen en daarbij voldoende licht hebben?

Ingang van de huur

In de 16^e, 17^e en 18^e eeuw was half maart vrijwel steeds de datum dat de nieuwe pachter op de hoeve kwam. In de 15^e eeuw was echter 1 mei ook een gangbare datum. Soms komen nog andere data voor, bijvoorbeeld voor een boerderij te Princenhage, die op St. Jan (24 juni) betrokken kon worden. In de omgeving van Leuven was in de late Middeleeuwen half maart ook de meest voorkomende datum waarop de pacht inging.⁷

Op half maart (soms met St. Maarten) kon de nieuwe pachter beschikken over de weilanden van het pachtbedrijf. Ook de gebouwen stonden hem dus half maart ter beschikking. Voor de akkers gold echter een andere regeling. Vrijwel steeds was het zo dat de nieuwe pachter de helft van de opbrengst van de bouwlanden kreeg. De oude pachter moest het gewas zaaien, mesten en oogsten en tenslotte 'in den hock' leveren. Eerst moesten dan de tienden nog door de tiendheffer van het land gehaald worden. De oude pachter, kreeg dan de helft van de opbrengst voor zijn 'ploegrecht'. Als regel ging de huur van het bouwland in 'in de stoppelen'; de nieuwe pachter woonde dan al enkele maanden op de boerderij (vanaf half maart). Ook komt het wel voor dat de pachter de bouwlanden op St. Maarten (11 november) kon gaan gebruiken. Dan kon de oude pachter nog een stoppelgewas winnen. De stoppelknollen(rapen) en de spurrie waren dan grotendeels al van het land. Een iets andere regeling vinden we in 1490 te Zundert: de nieuwe pachter mocht hier het land gebruiken zodra de 'rapen' afgedaan waren. Dat kon wel iets later worden dan 11 november, althans in een zachte winter. Deze akte vormt dus een vroeg bewijs voor het telen van een tweede gewas na graan. In de Antwerpse Kempen werden in de tweede helft van de 13^e eeuw al rapen geteeld.⁸

In de 18^e en 19^e eeuw was het, althans op de domeinhoeven van de heer van

Breda, gebruikelijk dat de nieuwe pachter een tijdlang (vóór half maart?) kon inwonen bij de oude pachter; hij kon dan het braakliggende land ploegen en het zomergraan zaaien.

In de Meierij was in de late Middeleeuwen Pinksteren de gebruikelijke datum waarop de pacht inging.⁹ Later kwamen hier ook andere data voor.

Grootte van het bedrijf

De omvang van de pachtbedrijven was in de regel vrij groot. Dat hangt voor een belangrijk deel hiermee samen dat alleen grote en zeer grote bedrijven in aanmerking kwamen om gekocht te worden door de vermogende lieden uit de steden. Ook de kloosters en de adel bezaten omvangrijke bedrijven. Wellicht speelt ook een rol het feit dat verpachting van kleine bedrijven (vaak aan verwanten) waarschijnlijk zelden in een contract werd vastgelegd. Daar waren immers kosten aan verbonden.

Van het merendeel van de verpachte bedrijven weten we echter het oppervlak van de erbij behorende cultuurgrond niet, daar dit niet in het pachtcontract vermeld werd. Bedrijven van 94 gemet (Etten) of van 19 bunder (Ginneken) waren zeker veel groter dan het gemiddelde bedrijf in die streken. Sommige pachthoeven hadden echter een omvang van meer dan 100 bunder, zoals Daasdonk (Ginneken)¹⁰, Abtshoeve (Teteringen)¹¹, Gageldonk en Burgst (Princenhage)¹², terwijl er ook een flinke categorie was van meer dan 50 bunder. In de gemeente Etten en ook verder naar het noordwesten was het gebruikelijk om een bepaald bedrag per bunder grond te eisen als pachtprijs.

Soms werd bepaald dat de huurman gedurende zijn pachtperiode nog heide moest ontginnen en zo het areaal cultuurgrond uitbreiden.

Het bijhuren van grond die niet bij de pachthoeve behoorde was meestal verboden, omdat op die manier mest van het bedrijf op 'vreemde' grond terecht zou kunnen komen en dus voor het eigen bedrijf verloren zou gaan.

Termijn

Voor hoe lang werd een bedrijf in huur gegeven? Hierbij treffen we extremen aan tussen 1 jaar en 25 jaar. Een korte termijn bood de verhuurder het voordeel dat bij stijgende prijzen de pachtprijs snel aangepast kon worden. Een lange termijn was echter ook wel aantrekkelijk omdat de huurder het dan niet in zijn hoofd zou halen om de grond en de gebouwen slecht te verzorgen; hij moest er immers zelf nog jarenlang gebruik van maken. Gedurende de 16^e eeuw heerste er een behoorlijke inflatie waardoor in de loop van de pachttermijn de pachtsom relatief daalde: het was dan zaak dat de verpachter op tijd zijn prijs kon verhogen.¹³

Niet in alle pachtcontracten wordt duidelijk een termijn aangegeven. Van die waarbij dat wel het geval is geven we hieronder een overzicht.

Termijn	16	15	14	12	10	8	7	6	5	4	3	2	1
Periode:													
1450-1500		1		3	2	2		2	3		4		
1500-1550	1			7		3				1			
1550-1600		1	2	20	3	15	1	12	2	13	1	4	2
1600-1650						1		5	1	2	1		
1650-1700						1		4		3			
1700-1750								8	1		1		1

In de periode waarover we de meeste pachtcontracten kennen, 1550-1600, zien we geen duidelijke overheersing van een bepaalde pachttermijn. Meest gebruikelijk zijn 12, 8, 6 en 4 jaar. Voor de latere eeuwen zien we een tendens in de richting van 6 jaar. De erg lange termijnen blijken dan in onbruik te raken.

Zeer korte termijnen van 1 en 2 jaar blijken vooral voor te komen in oorlogstijden (zoals bijvoorbeeld de jaren rond 1590, toen een groot deel van de boerderijen rond Breda in de as was gelegd). Er heerste grote onzekerheid over de toekomst, waardoor het niet erg aantrekkelijk was lange termijnen vast te leggen.

De langste termijn zien we bij een hoeve onder Zundert in bezit van het klooster St. Margrietendaal buiten Antwerpen, die in 1487 voor maar liefst 25 jaar verpacht werd aan Jan Lemmens (zonder berouw!). In het Graafschap Namen en in de omgeving van Gent was de pachttermijn in de late Middeleeuwen vrijwel steeds drie jaar of een veelvoud van drie jaar, hetgeen op het daar vigerende drieslagstelsel zou wijzen.¹⁴

Berouw

In de meeste pachtcontracten zien we een mogelijkheid ingebouwd om de pacht halverwege de termijn te beëindigen. Zowel verhuurder als huurder hadden hiertoe de mogelijkheid. Ze moesten hun voornemen dan wel tijdig aan de andere partij te kennen geven. Meestal moest dit 'berouw'¹⁵ voor Bamis (1 oktober) van het jaar voorafgaande aan de helft van de termijn aangezegd worden, dus een half jaar voor half maart. Vooral bij lange pachttermijnen was het natuurlijk belangrijk om een dergelijk 'berouw' toe te passen. De prijzen van de granen konden bijvoorbeeld belangrijk gestegen of gedaald zijn en dat gaf dan aan de verhuurder resp. huurder een mogelijkheid om aan het overeengekomen contract te ontsnappen. In de periode 1550-1600 vinden we 11 overeenkomsten van 12 jaar met berouw en één zonder berouw (enkele pachtcontracten zijn in dit opzicht onduidelijk en vermelden deze clausule niet). Bij de hoeve van Vredenberg op Boeimeer werd in 1582 uitdrukkelijk afgesproken dat er geen berouw zou worden genomen (termijn 6 jaar).

In een latere periode van 1700-1750 (met vooral termijnen van 6 jaar) is het berouw blijkbaar uit de mode, hoewel het in het tijdperk 1650-1700 nog zeer gangbaar was. In de Meierij was het berouw in de late Middeleeuwen al weinig gebruikelijk.¹⁶

Een enkele maal vinden we een merkwaardige overeenkomst. Er is dan wel geen sprake van 'middel', maar wel van berouw ('sonder middel maer elck syn berouw'). Soms was het berouw niet in het midden van de termijn: op een hoeve on-

der Princenhage die voor 15 jaar verpacht werd, kon de pachter(of verpachter) na 6 jaar opzeggen. Soms wordt de huur ook overgenomen door een nieuwe pachter, bijvoorbeeld op de hoeve van Juffr. Johanna van Oosterzeel aan de Molengracht onder Teteringen, die zij eerst in 1560 verpacht had aan Jan Faas en in 1561 aan Aert Gabriel Aerts. Christiaan Adriaen Dirven had in 1602 'berouw' genomen van de huur van een hoeve te Princenhage; Godert Cornelis Godert Michiel Robs nam de huur voor de volgende 3 jaar over.

Betaaldata en data voor leveringen in natura

Er zijn voor het betalen van de pacht in geld enkele data die sterk de voorkeur genieten: St. Maarten (11 november), 1 mei en Kerstavond. Ook komen wel voor half maart, half mei en St. Laureijs(10 augustus). St. Maarten, de meest voorkomende datum, was ook vanouds de dag dat veel cijnsen aan de Heer van Breda geleverd moesten worden, zowel in natura (ganzen) als in geld.

Vaak kwam het uiteraard voor dat de pachter niet op tijd betaalde. Soms vermelden de contracten dat er op een bepaalde datum 'prompt' betaald moest worden, soms ook noemen ze de gewone betaaldatum en nog een datum waarop het bedrag zeker betaald moest zijn. Maar - zeker bij kloosters - kwam het veelvuldig voor dat de pachter in gebreke bleef en jarenlang een behoorlijke schuld aan de abdij bleef houden. Bij een Teteringse boerderij werd bepaald dat het geld op Kerstavond betaald moest worden. Was het op St. Jan daaropvolgend nog niet betaald, dan verviel de huur met half maart het jaar daarop. Voor een boerderij onder Lijndonk werd bepaald, dat als de rogge en het geld niet binnen 6 weken na de overeengekomen datum ('valdach oft verschijndach') betaald waren, de verhuurder een knecht kon sturen, die dan op kosten van de huurder in een herberg mocht 'liggen' (de verhuurder woonde in Brussel). Zo ook bij Luchtenburg in 1556 (de eigenaar woonde in Antwerpen) en evenzo voor een boerderij te Heusdenhout, waarvan de eigenaar - Meyngiaerts - ook in Antwerpen woonde. Voor een boerderij in Prinsenbeek moest de pacht op 'Vastelavont' betaald worden; in mei daaropvolgend moest het bedrag zeker voldaan zijn (1557). Als de rogge voor de pacht van Groot Wolfslaar een jaar na de vervaldatum nog niet betaald was, moest de pachter deze alsnog betalen en wel 2 stuivers boven de Thornse marktprijs (1572). Op een Zundertse hoeve was de vervaldag voor de pachtsom Bamis: uiterlijk met Pinksteren daaraanvolgend moest het bedrag geheel voldaan zijn (1493).

De leveringen in natura moesten wat betreft de granen (bijna altijd rogge) plaatsvinden op Maria Lichtmis (2 februari). Boekweit moest meestal na het dorsen van dit gewas (september) geleverd worden en boter in mei (de bekende 'meiboter') of ook wel met St. Jan en in de herfst spurrieboter, befaamd om zijn goede smaak.

Wanneer de kapoenen, de hamels, varkens, etc. moesten worden gebracht, staat niet zo duidelijk vast, waarschijnlijk meestal in het najaar, wanneer ze vet waren (vooral met St. Maarten). In de praktijk zal er niet zo streng de hand zijn gehouden aan de betaaldata: bij de Gelderse abdij Mariënweerd althans betaalden de pachters op allerlei tijdstippen, zowel in natura als in geld, zoals het hen het beste uitkwam.¹⁷

Wat betreft deze leveringen speelde rogge de hoofdrol. Dit is niet verwonderlijk, want dit gewas vormde eeuwenlang het belangrijkste graan op de zandgronden in de Baronie. De gebruikte maten voor rogge waren: zester, veertel en lopen. Een lopen rogge was 21,6 liter, een veertel was 86,5 liter, een zester was 346 liter (een zester = vier veertel; een veertel = vier lopen). Een veertel was een zak graan, een makkelijk te hanteren eenheid. De rogge werd mogelijk niet altijd in natura geleverd. In de Baronie was het gebruikelijk om erfpachten in rogge om te zetten in specie en wel tegen de 'Markt van Thorn'. Dat was een prijs die door de schepenen van de stad Breda werd vastgesteld aan de hand van de Bredase marktprijzen op de drie aan St. Lucia (13 december).¹⁸ voorafgaande wekelijkse marktdagen.¹⁹ Ook heden ten dage wordt de Thornse marktprijs van de rogge nog steeds door het Bredase stadsbestuur vastgesteld (vooral dankzij enig aandringen van enkele heemkundekringen, speciaal Paulus van Daesdonck).

Bij sommige pachtcontracten was uitdrukkelijk vastgelegd dat de pachter, indien hij dat wenste, de rogge niet in natura hoefde te leveren, maar dat hij de pacht in geld mocht voldoen; zo bijvoorbeeld bij een boerderij onder Princenhage in 1572. Bezwaar tegen levering in natura kan zijn geweest de grote afstand van de boerderij tot de plaats van levering (meestal bij een stedeling in Breda). En de meeste leveringen moesten gebeuren midden in de winter met Lichtmis, wanneer de wegen toch al in erbarmelijke toestand verkeerden.

Ook kwam het voor dat de leveringen in geld vervangen werden door producten in natura of door diensten.²⁰ Op de hoeven van de abdij Mariënweerd in Gelderland steeg het aantal leveranties in natura in de loop van de 16^e eeuw. Deze naturalia bestonden toen uit wijn, peper en gember, hoenderen en kapoenen, boter, eieren en zelfs suiker.²¹ Het aandeel van de producten in natura beliep voor de hoeven van deze abdij ongeveer 14% van de totale pachtSom.

De hoeveelheden rogge die per jaar geleverd moesten worden zijn voor sommige pachthoeven enorm. Zo voor de boerderij Groot-Wolfslaar in de tweede helft van de 16^e eeuw bijvoorbeeld 50 zester/jaar ofwel 17.300 liter (dat zijn 200 zakken graan). Bij de meeste boerderijen bleef de hoeveelheid rogge beperkt tot hoeveelheden van 5 of 10 zester.

In de periode tot 1600 blijft rogge een veel genoemd product in de pachtakten: in het tijdvak 1550 -1600 wordt in 46 van de 89 contracten levering van rogge gestipuleerd, ruim de helft dus. Hoewel het aantal contracten in de periode 1600-1650 veel kleiner is en de uitkomst dus minder betrouwbaar is, vinden we daar slechts 2 van de 10 contracten met een rogge-leverantie en in de periode 1650 -1700 zelfs geen enkele meer. Mogelijk betaalde men ook voor 1600 al een belangrijk deel van de rogge in geld. Op de Grote Hoeve van Burgst mocht de pachter de rogge betalen tegen de marktprijs min een stuiver/veertel. Een enkele keer vroeg de verpachter voor het eerste huurjaar minder rogge dan de andere jaren. De nieuwe pachter had immers de hoeve vrijwel steeds 'met halven wasch' aanvaard en had dus waarschijnlijk minder rogge tot zijn beschikking dan in de volgende jaren. Zo zien we in de tweede helft van de 16^e eeuw op een Princenhaags bedrijf een pachter die in zijn

eerste jaar slechts 12 zester rogge hoefde te leveren tegen de volgende jaren het dubbele. De rogge moest soms zijn van het beste gewas dat op de verpachte hoeve gevonden kon worden, ook vaak 'wel met vlegel en wan bereid' of ook wel 'cuysbaeren²² rogghe, droghe ende wel gesuyvert van caf ende alle oncruyden ende vuyllisse'. Men hoort ook wel spreken van 'hierlandts gewasch' of 'Brabantsche' rogge.

Op de Hoeve Ter Vloet onder Klein Zundert moest de pachter in 1588 ofwel 32 veertel rogge leveren te Breda, Roosendaal of op de Leur, ofwel slechts de helft te Antwerpen; wel een teken hoe zwaar de vervoerskosten in die tijd drukten.

Boekweit wordt een enkele maal ook als product in natura geleverd, zij het op veel kleinere schaal dan rogge. Zo moest de pachter van Hondsdonk in 1581-1584 jaarlijks 8 veertel boekweit leveren, naast een bedrag in geld. Boekweit is een gewas uit de familie van de Duizendknopen, dus geen echt graan. Sinds ca. 1400 werd het verbouwd in de Baronie, hoewel er ook al prehistorische vondsten zijn gedaan van dit gewas.²³ De oudste vermelding uit de Baronie is van 1442, wanneer de molen van de Commanderie van Ter Brake onder Oosterhout wordt verpacht voor onder andere een zester boekweit.²⁴ Maar reeds in 1435 wordt een toponiem onder Oosterhout genoemd 'de Boeckweydhayinge'. Het is ook wel zeker dat het gewas al in de 11^e eeuw te St. Oedenrode en Dommelen geteeld werd en in de 12^e eeuw te Bergeyk.²⁵ Het verschijnsel dat rogge en boekweit geleverd moeten worden zien we ook bij het verpachten van tienden in de Baronie.

Boekweit werd gemaaid in september en vrijwel direct gedorst op een 'boekweitplein'. Het product was vooral in gebruik voor het bereiden van pannenkoeken

Boekweit, een duizendknopige, kwam al in de prehistorie voor, maar misschien alleen in het wild. Rond 1400 begon men het gewas opnieuw te telen, later zelfs op grote schaal.

en pap. De levering van de boekweit moest geschieden na het dorsen 'in den boeckweyttyt'. Evenals bij rogge zien we een sterke afname van de boekweitleveranties na 1600. Als de pachter op Groot Wolfslaar 2 veertelen boekweit per jaar leverde, hoefde hij bij Waechmans geen 'fasseelhout'²⁶ of mosterd meer thuis te brengen (1572).

Raapzaad en spurriezaad en een enkele maal koolzaad worden alleen gestipuleerd in de pachtcontracten van Tongerlo voor de Alphense hoeven van deze abdij. Raapzaad was vanouds bekend in de Kempen; koolzaad bracht meer olie op en werd daarom later wel geteeld, vaak in de vorm van zomerkoolzaad ('slooren'). Spurrie kon gehooïd worden als het in het voorjaar gezaaid werd en leverde dan ook zaad. Maar de meeste spurrie werd waarschijnlijk aan het vee (aan de tuier of op stal) groen gevoerd (na als stoppelgewas gezaaid te zijn).

Raap, hier doorgesloten in bloei. Na zaadzetting kon het raapzaad geslagen worden in een oliemolen. Als stoppelgewas werd de raap in het najaar geplukt en aan het vee vervoerd.

Afbeelding: R. Dodoens, Cruydtboek.

Naast rogge en boekweit werden ook wel producten van de veeteelt geleverd: kalveren, lammeren, kapoenen, hamels en vooral boter. Om met het laatste product te beginnen: soms moest de boter in mei geleverd worden, soms in de spurrietijd (september). In beide perioden was de boter beter van smaak dan gedurende de herfst of winter (in welke periode er overigens vrijwel geen boter gemaakt werd, de koeien stonden droog). De boter werd gerekend in 'maten' van ca. 500 gr. of in 'ponden', die vrijwel overeen kwamen met de eenheid 'maat'²⁷, soms ook in tonnen/vaten van 140 kg. Op de boerderij van het klooster Vredenberg te Princenhage moest de pachter in de periode 1578-1585 elke week leveren '6 maeten boteren, elcken maete van een pont en 4 loot' (lood=1/32 pond). In een volgende pachtperiode moest de 'laet' voor de nonnen maar liefst 10 potten 'suate melck, 50 potten botermelck en soveel raepen als daer tconvent tamelyck mede mach toecomen' leveren. Dat zou dan per week in totaal toch wel neerkomen op 60 × 1,6 liter = 96 liter melk en karnemelk te leveren aan de nonnen. Men bewaarde de boter in de kelder. Ook de boter kon soms in geld omgezet worden (in 1574 op een boerderij te Prinsbeek tegen 2 stuiver/pond). De levering van boter bleef langer gehandhaafd dan die van rogge; zeker tot in de 18^e eeuw.

Kapoenen, gecastreeerde vetgemeste hanen waren geliefd bij lekkerbekken. Ze

waren wel het dubbele waard van gewone hoenderen. Als leverdatum wordt soms genoemd St. Thomas (21 december). De kapoenen moesten vet zijn, zoals verschillende keren geëist wordt; men spreekt ook wel van 'oprechte capoenen' of van 'gerichte capuynen'. Oprecht betekent hier 'deugdelijk, naar den eisch zijnde' en 'gerichte' heeft ook deze betekenis.²⁸ De kapoenen werden meestal geleverd in 'coppe-len' paren, zoals bijvoorbeeld op een hoeve op Prinsenbeek in 1556, waar zes paar 'goede, gerichte capuynen' geleverd moesten worden. De pastoor van Klein Zundert wilde van de pachter van de hoeve Ter Vloet ook wel eens vier jonge 'meertse hoenders, twee haenkens en twee pullekens'.

Vette kalveren en hamels worden weinig genoemd, evenals varkens. Met het in 1503 te Oosterhout genoemde 'braeck vercken'²⁹ (lees: braet vercken) wordt een speenvarken bedoeld.³⁰

Op de Tongerloose hoeven onder Alphen moesten de pachters ook vaak een bepaald aantal ellen lijnwaad leveren, evenals een nieuwe graanzak (eveneens van linnen). In de Meierij kende men ook de levering van lakens en zakken.³¹ Ook op de onder Chaam gelegen Tongerloose hoeve, de Pelikaanse Hoef, moesten lakens geleverd worden: in 1568 24 ellen 'vlesschen oft lynen lakens van seven vierendeel breed en 4 ellen scherens'.³² Uitzonderlijke is de levering van een ton tolleren onder Teteringen, begin 17^e eeuw. Tolleren was een benaming voor de knollen van de rapen. In oostelijke dorpen van de Baronie is dit nog de gebruikelijke benaming voor stoppelknollen. Op een hoeve te Buursteden mocht de pachter de peren van een perenboom houden, maar moest dan wel een halve ton 'goede rapen oft tolleren' leveren (1572).

Ook uitzonderlijk is de levering van 200 eieren, zoals die op een hoeve te Etten bedongen werd (1431). Op Ter Vloet moest de pachter 100 eieren per jaar leveren (1588). Soms mocht de pachter slechts een beperkt aantal hoenders houden; mogelijk deden ze teveel schade aan de gewassen in 'den hof'.

Gerst komt een enkele maal voor, bijvoorbeeld op de Hoeve Ter Vloet onder Klein-Zundert, waar de pachter een veertel 'garste' moest leveren (1570). Het klooster Vredenberg vroeg voor de pacht van een hoeve onder Prinsenhage in 1372 vijf zester rogge en een zester gerst met nog vier kapoenen.

Voor de pacht van een akker (den Bynnenacker) bij de Hoeve van Vredenberg bedong het convent in 1582 apart (naast de leveringen voor de gehele hoeve) '2 veertelen saets, 2 veertelen erweten en 1 veertel boonen' (saet=koolzaad).

Pachtprijs in geld

De pachtprijs wordt meestal uitgedrukt in Karolus- of Rijns gulden, waarvan de waarde gespecificeerd werd in groten Vlaams: een Karolus gulden=40 grooten Vlaams. Rijns gulden en Karolusgulden worden meestal gelijk gesteld. In 1540 was de waarde van Rijns gulden in rekeningen van de abdij Mariënweerd echter 1,4 maal die van de Karolusgulden.³³ De pachtprijs hangt van een groot aantal factoren af: de grootte van het bedrijf, de lasten die er op drukken (en meestal door de pachter betaald moesten worden), de leveringen in natura, de vruchtbaarheid van de grond, de prijzen van het graan etc. Omdat we slechts bij uitzondering de oppervlakte van de

hoeve kennen, zijn de prijzen-zelfs binnen eenzelfde tijdsperiode-moeilijk vergelijkbaar.³⁴ In de tweede helft van de 16^e eeuw varieerde de pacht van 12 of 14 Kgl. tot enkele honderden guldens per hoeve. Voor een grote boerderij te Etten moest wel 470 gulden per jaar betaald worden (2e helft 16^e eeuw); voor dit bedrijf bedong de verpachter geen leveringen in natura.

Soms moesten de beemden apart betaald worden, zoals bij een hoeve op Prinsenbeek, waar de pachter hiervoor 37 gulden/jaar schuldig was. Bij de Tongerlose hoeven spreekt men over een 'voorlijf' (prelivium): dat is het bedrag dat verschuldigd was voor de beemden en weiden 'vanden voorlyve derselver hoeven, te wetene vande beemden ende weyden' (voor de hoeve Nuleynde in 1514 17 Rgl.). Het woord 'voorlijf' wordt hier in een andere betekenis gebruikt dan bij het 'inmenen' van een stuk heide. De koopsom van een dergelijk te ontginnen stuk heide werd ook steeds met 'voorlijf' aangeduid. In het middelnederlands staat 'vorelyf' voor 'een geschenk gegeven, als beleefdheid bij overdracht en eigendom, huur, pacht'.³⁵ Maar van een beleefdheid kan men hier toch nauwelijks meer spreken. Eerder moet het 'voorlijf', of 'groesgeld' zoals het in de Meierij wel genoemd werd, beschouwd worden als een vergoeding voor de niet meer ontvangen opbrengsten van melk, boter en vee uit het halfpacht-systeem.³⁶ In de periode 1450-1500 kwam betaling van het 'voorlijf' in de Meierij weinig voor, rond 1550 veel meer. Het betalen van het 'voorlijf' zou dus samenhangen met het verdwijnen van het 'Kempisch stalrecht', de halfpacht voor de opbrengsten van het vee.

Lasten op de hoeve drukkend

De pachter moest meestal alle lasten, die op de hoeve drukten, betalen. Dit konden zijn dorpsbelastingen, beden, erfpachten en erfcijsen aan particulieren, grondcijsen aan de Heer van Breda etc. De verpachter ontving dan 'vrij geld'. De pachter van een hoeve te Princenhage moest aan Gageldonk 7 stuiver en 4 kapoenen opbrengen en aan Burgst 2 stuiver 2 oord en 1 penning Hollands. Gageldonk en Burgst bezaten veel grondcijsen onder Princenhage. Op een boerderij onder Ginneken drukten de volgende lasten: 6 veertel rogge en 3 veertel gerst aan de H. Geest (armentafel) van Breda, 15 stuiver aan de H. Geest van Ginneken, 6 veertel en 2 lopen rogge aan het Kapittel van Breda, 8 stuiver en 2 oord³⁷ herencijsen aan de heer van Breda en 2¹/₂ oord aan de abdis van Thorn. Uit een hoeve te Boeimeer onder Princenhage gingen in 1468 de volgende lasten: 5 veertel rogge aan de H. Geest van Breda, een zester rogge aan het Priemaltaar in de kerk van Breda, een zester rogge aan Mercelis Buysen, drie veertel rogge aan Adriaen Huybracht, drie veertel rogge aan Huybrecht Vincken, een zester rogge aan Enghel Betten, 30 Schellingen Tournoyen aan het Kapittel van Breda, 30 Schellingen Zwartan aan St. Bernard-op de -Schelde, 7¹/₂ Oude Groten aan Willem van Oesterzeel, 9 Schelling, 6 penningen, 3 oord Lovens herencijsen aan de heer van Breda, 8 penningen Lovens aan de Abdis van Thorn en 8 Schellingen groten aan Wouter Keyen. De totale last aan erfcijsen op deze hoeve werd geschat op 6 Rijns gulden en 18 stuivers per jaar. Per geval kan de inhoud van de in de contracten gebruikte term 'vrij geld' wel wat wisse-

len³⁸; soms betaalde ook de verpachter een deel van de lasten. Het Bossche Geefhuis ging tussen 1725 en 1750 zelfs vrijwel alle reële lasten van de door haar verpachte hoeven in de Meierij overnemen.³⁹

De lasten voortvloeiend uit erfpachten (graanleveringen of andere leveringen in natura) waren meestal veel groter dan die uit grondcijnsen aan de heer van Breda, de Abdis van Thorn of Gageldonk en Burgst, die alle (restanten van) belangrijke domaniale bezittingen in de Baronie hadden. Erfpachten waren soms vrijwillig geschonken, bijvoorbeeld bij testament aan instellingen als een altaar of de H. Geest of een abdij. Soms vloeiden ze ook voort uit boedelscheidingen, waarbij dochters vrijwel steeds leveringen in rogge kregen toebedeeld (te voldoen door hun broers), terwijl de zonen de boerderij en landerijen erfden. Erfpachten werden ook vaak gevestigd als een landbouwer in geldnood zat: hij kreeg dan een bepaald bedrag in geld en moest hiervoor jaarlijks een bepaalde hoeveelheid rogge leveren.

De lasten die op een boerderij drukten konden zo hoog oplopen dat ze hoger waren dan de jaarlijkse opbrengst. De boerderij kon dan 'geabandonneert' worden. Een boerderij werd ook wel opgewonnen door schuldeisers, indien een erfpacht jarenlang niet betaald werd.

Bij brand door blikseminslag en 'heerkracht' (oorlogsgeweld) vingden pachter en verpachter soms samen de schade op. Brandschatting door troepen in de Tachtigjarige Oorlog werd soms ook wel samen opgebracht⁴⁰; dat was bijvoorbeeld het geval met de hoeve de Ham onder Ginneken (1601). Maar de verpachter van een boerderij onder het naburige Teteringen vond dat de brandschatting alleen voor risico van de pachter kwam (1602). Op de hoeve de Epelenberg onder Teteringen spraken pachter en verpachter af dat als de hoeve door de 'jegenwoordiche troublen en oorloge oft andersints quam aff te branden' de verhuurder $\frac{1}{3}$ van de pacht van een andere hoeve zou betalen. Hagelslag en storm konden ook schade aan gebouwen aanrichten. Op Zwartenberg onder Etten vergoedde de verhuurder schade door wind en onweer. Zo ook op een boerderij onder Princenhage (1575); 'by grooten tempeest van wynde oft ander onweder'. Als de Ettense boerderij door brand verwoest werd, zorgde de verhuurder echter niet voor nieuwbouw en gaf hij ook geen korting op de huur, tenzij de schuur vol met graan zou zitten en door de 'vyanden' platgebrand zou worden. Tongerlo vergoedde wel steeds de schade door onweer en hagel aan de landbouwgewassen van de hoeven in haar bezit, althans dan kregen de pachters korting op de pacht.

Helftwinning

Bij deze vorm van deelpacht verstreekte de verhuurder de helft van het vee, soms ook het zaaizaad en het gereedschap en ontving ook de helft van de opbrengst van de hoeve. Deze manier van verpachten was de gebruikelijke in de late middeleeuwen en werd speciaal door Tongerlo op de Alphense pachthoeven nog volgehouden tot de eerste helft van de 17^e eeuw. Op de Tongerlose hoeven te Klein-Zundert gaf men deze wijze van verpachten al wel een eeuw eerder op. Op de pachthoeven van het Bossche Geefhuis in de Meierij hanteerde men het zogenaamde Kempisch stal-

recht: de gehele veestapel was gemeenschappelijk eigendom van pachter en verpachter.⁴¹ Op de hoeven van het Bossche Geefhuis verdween tussen 1500 en 1550 de halfpacht en ook het Kempisch stalrecht, vrijwel geheel.⁴² In de omgeving van Leuven was de helftwinning een veel voorkomende vorm van pacht in de late Middeleeuwen.⁴³

In Klein-Zundert moest een norbertijn, die pastoor van de kerk aldaar was, toezicht houden op een vijftal boerderijen en dat daarmee misschien wat te veel van hem gevergd werd. Te Alphen had Tongerlo een provisor, een rentmeester, zoals hij in de akten ook wel genoemd wordt, gestationeerd. Deze rentmeester hield ook toezicht over de Tongerlose hoeven onder Goirle, Chaam, Poppel en zelfs het verafgelegen Teteringen.

Voor de verpachter was de halfwinning nogal omslachtig: hij moest dus steeds toezicht houden op het doen en laten van de pachter om fraude te voorkomen. Een dergelijke methode kon dus alleen goed verlopen als direkt toezicht van de verhuurder (i.c. de abdij van Tongerlo) mogelijk was. Halfwinning lijkt vooral voor te komen in tijden van economische rampspoed, waarin het voor pachters aantrekkelijker werd een hoeve te huren, terwijl ze slechts over weinig vee beschikten.⁴⁴

De pachter was aan de verpachter de helft van de oogst schuldig: dit aandeel werd geschat en de pachter moest dan een bepaald aantal veertelen rogge leveren. Voor de huur van de beemden en weilanden moest de pachter een 'voorlijf' betalen, bestaande uit bv. varkens, raapzaad, lijnwaad, geld en een nieuwe zak.

Van de verkochte 'uutgedane' ossen, koeien, schapen en paarden kreeg de abdij de helft in geld uitgekeerd. Dat bedrag beliep in de 15^e eeuw voor de meeste Tongerlose hoeven onder Alphen enkele tientallen guldens per jaar. De melk en boter waren waarschijnlijk alleen voor de pachter.⁴⁵ Bij de aanvang van de pachttermijn kwam de pachter met een bepaald aantal stuks vee op de hoeve: de abdij verdubbelde het aantal dan. Zo kwam Cornelis Jan Boomaerts in 1556 op de hoeve de Leeuwkeneik met 5 koeien, 4 ossen, 8 runderen, 63 schapen en een paard. Na aanvulling van zijn veestapel door de abdij werd hij verplicht minimaal jaarlijks te houden 10 koeien, 8 trekossen, 20 runderen, 3 paarden en 150 schapen. Als hij niet de vereiste hoeveelheid vee hield, kreeg hij een boete. Bovendien bedong de abdij dat hij elk jaar minstens zes kalveren zou houden. Bij het scheren van de schapen kwam de rentmeester van Tongerlo om de schapen te tellen en de wol te delen. Meestal mocht de pachter wel enkele varkens houden voor zijn eigen profijt.

Een merkwaardige bepaling komt voor in een contract van 1516 tussen Tongerlo en de pachter van de Kleine Hoeve te Alphen. Als de pachter Henrick Jan Theeuss en zijn vrouw Agneese 'niet eendrachtelycken ende minlycken en leefden, alsoe myn heere dat met viere van Henricks gebueren can bewysen ende waer ghemaecken' dan mocht Henrick van de hoeve gezet worden.

In het eerste jaar hield de abdij de gehele opbrengst van het wintergraan wel eens aan zichzelf, zoals op de Hoeve ter Zande in 1546; de pachter kreeg alleen de helft van het zomergraan, dat hij na het ingaan van de pacht (half maart) op de hoeve kon zaaien. De pachter op deze hoeve kon, indien hij dat wenste, de hoeve ook zonder halfwinning huren.

In Klein-Zundert was mogelijk alleen sprake van halfwinning gedurende de 15^e

eeuw en eerder. Ook de Abtshoeve onder Teteringen werd in 1495 (eerst bekende huurjaar) niet in halfwinning uitgegeven. Bij de verpachting van deze hoeve in 1556 lijkt alleen het vee ter halfwinning te staan (Kempisch stalrecht). De laatste verpachting in halfwinning bij 'leken'-verpachters zien we in 1504, toen de hoeve van Bouvigne onder Ginneken door Goos van Brecht werd verpacht voor 47 Rgld. en de helft van 'allen den greynen ende coren dat opte voirs. hoeve wasschen sal' en 't vervuede vander helft vander have die Jacop opte hoeve vueden sal, sonder de vercken'. Dat lijkt wel een bijzonder hoge prijs! Na 5 jaar kon de pachter op deze hoeve 'berouw' nemen (totale pachtduur 12 jaar). In België zou de halfwinning als systeem bij de lekenverpachters nog in de 16^e/17^e eeuw in zwang geweest zijn, langer dan bij de abdijen⁴⁶: dat is dus in tegenstelling met de bevindingen in de Baronie van Breda. Een uitzondering lijkt wel de verpachting van de Pelgrimshoeve, de huidige Blauwe Hoeve te Teteringen, die in 1595 nog in halfwinning werd uitgegeven, nadat ze eerst enkele jaren door knechten van Arnout Pelgrim was bewerkt.⁴⁷

De oudst bekende pachtakte in de Baronie is die van de hoeve op de Bie onder Princenhage van het klooster Vredenberg(1372, geen halfwinning). Van enkele jaren later (1375) dateert een pachtakte van de hoeve Moerenburg onder Terheijden, bezit van de abdijs van Middelburg (wel halfwinning).

Continuatie van de pacht

Op de abdijs hoeven was het heel normaal dat de pachter na afloop van zijn pachttermijn op dezelfde hoeve kon terugkeren. Soms was dat ook wel gunstig voor de abdijs, namelijk als de pachter nog achterstallige schulden had en zij zo beter toezicht kon houden op zijn handel en wandel. Er lijkt uitwisseling te hebben bestaan tussen Tongerlose pachters uit Alphen, Teteringen en Klein-Zundert. Zo treffen we op de Abtshoeve onder Teteringen in 1546 ene Michiel Janssen van den Eynde, waarschijnlijk afkomstig uit Klein-Zundert, aan (van de Hoeve Ten Eynde).

Ook bij pachthoeven van rijke stedelingen was het niet uitzonderlijk dat een pachter terug kon komen op zijn oude stede. Henrick Henricx de Haen kon zo de hoeve Hondsdonk onder Ginneken in 1555 opnieuw voor een termijn van twaalf jaar huren. Cornelis Leyten huurde in 1569 opnieuw de Hoeve ter Beversluis voor zes jaar. Zijn zoon Jacob huurde in 1585 de hoeve 'gelyck syn vader die voor seer veele iaeren gebruyckt heeft'. Op de hoeven van het Bossche Geefhuis zaten ook vaak pachters uit één familie van generatie op generatie.⁴⁸

Als een pachter overleed kon zijn weduwe, zeker als die hertrouwde, de pachttermijn meestal gewoon afmaken. Op de boerderij van Steven van den Berg onder Etten mocht de weduwe van Jan Cornelissen, die snel hertrouwd was, gewoon blijven zitten (1557). Eveneens onder Etten kon de weduwe van Joost Andries Cornelissen van Eyssel haar bedrijf blijven huren; ze was hertrouwd met Claes Jan Leyten en de termijn duurde na het overlijden van haar man nog acht jaar (1580).

Anders lag het bij de hoeve van Vredenberg onder Bavel waar bepaald werd dat als de 'laet' of zijn vrouw stierf gedurende de termijn, de hoeve terugviel aan het klooster, tenzij één van de kinderen in staat was de hoeve over te nemen. Ook op de

hoeve Luchtenburg verviel de pacht als de 'laet' stierf (1556). De Hoeve ter Stappen onder Princenhage zou eveneens terugvallen aan de verhuurder, als de huurder of zijn vrouw kwam te overlijden. Op de Tongerlose hoeven onder Alphen bepaalde de provisor dat de pacht zou eindigen bij overlijden van de laet of zijn vrouw. Op de Leeuwkerneik overleden in 1556 zowel pachter Cornelis Cornelis Boomaerts als zijn vrouw. Peeter Florijnsz. van Ginneken, de voornaamste borg, ging toen de pacht aan voor een termijn van 12 of 6 jaar.

Karweien en andere verplichtingen

De pachter was soms verplicht allerlei vrachten voor de verpachter te transporteren. Deze dienst met paard en wagen kon wel oplopen tot 8 dagen/jaar, zoals een pachter onder Princenhage moest ervaren. Een pachter op de Rith aldaar moest zelfs 12 dagen met paard en wagen naar Breda rijden met 'torf, hout of yet anders'. Meestal werd er bepaald dat deze diensten niet in de hooi-, zaai- of oogsttijd hoefden te worden verricht (de zaaitijd was in september, als de winterrogge aan de grond werd toevertrouwd). Soms rustte er op de hoeve de verplichting om de vrouwe verpachtster elke zondag naar de kerk te rijden: zo op een hoeve te Buursteden onder Prinsenhage, waar de pachter zijn 'jouffrouwe' alle zon- en heiligendagen naar de kerk van Princenhage of Breda moest brengen. Ook moest deze pachter bier en wijn uit Breda halen.

Allerminst geruststellend klinkt de mededeling voor de pachter van de Blauwe Kamer dat de vier dagreizen, die hij hier moest verrichten, alleen maar binnen Brabant plaats zouden vinden; dat kon dus wel naar Brussel zijn. Op een pachthoeve in Prinsenbeek rustte de verplichting dat de pachter gedurende de oogst- of zaaitijd 5 dagen met paard en wagen moest dienen 'tsy binnen oft buytenslants'. Met land wordt hier het Land van Breda bedoeld, de latere Baronie. De eigenaar moest waarschijnlijk in deze tijd zijn andere landerijen inspecteren. Soms moest ook hooi geleverd worden voor het geval de verpachter paarden hield; in een ander geval moesten er 4 karrevrachten met bomen aangehaald worden. Kannunik Montens liet zijn huurder Jan Ghysbrechts 6 dagen zonder loon werken op zijn boerderij (waar hij nog een gedeelte van aan zichzelf hield). Verder moest hij tussen Bamis en Pasen voor 2¹/₂ stuiver per dag werken en tussen Pasen en Bamis voor 3¹/₂ stuiver. Gelukkig mocht de pachter na Bamis of St. Laurijs 2 weken naar Zeeland of het Zevenbergs Land om meekrap ('meede') te 'delven' (1561).

Heel gebruikelijk was de bepaling dat er hooi of gras geleverd moest worden voor de paarden van de verpachter als die zijn hoeve bezocht.

Inwonen van de verpachter

De verpachter was vaak een vermogend stedeling of een abdijs. Soms stond er bij een pachthoeve een kasteeltje of blokhuys. De pachters van een hoeve op de Emer onder Princenhage mochten het kasteeltje aldaar niet gebruiken. Jacob de Wilde be-

hield in 1566 het 'Blockhuys' in Lies aan zichzelf, toen hij de hoeve daar bij liggende verpachtte. Alleen als hij er niet was, mocht de pachter gebruik maken van het blokhuys. De stenen huizen van de Blauwe Kamer en Nieuwenhuizen bij Ginneken bleven in de 16^e eeuw eveneens gereserveerd voor gebruik door de verhuurder. Op Valkenberg behield de verhuurster het nieuwe huis en 'de tassinghe int voorsch. achterhuys by haer Vrouwe verhuerdersse boven met ribben ende mutsaert gemaect ende met hoij beleijt' en een paardenstal voor vier paarden aan zichzelf (1662).

Op Nuleynde onder Alphen, de centrale hoeve van Tongerlo voor de Baronie, was een kamer gereserveerd voor de provisor, als die op bezoek kwam. Ook op de Abtshoeve onder Teteringen lijkt een dergelijke kamer bestaan te hebben.

Op de Blauwe Kamer onder Ginneken behield, zoals boven reeds vermeld, de verhuurster in 1561 aan zichzelf het stenen huis, brouwhuis, bakhuis, boomgaard en een gebint met den 'affhanck' in de hooischuur. Een schuur waar hooi in bewaard wordt, is nogal uitzonderlijk: hooi werd meestal boven de koestal gelegd. Bij een hoeve op het Laar onder Zundert bleef de 'grootte neercamer' gereserveerd voor de verhuurder, evenals de zolder boven deze kamer en die boven de 'hoogkamer'; verder nog twee kelders en twee turfloodsen (1580).

Een bijzonder geval treffen we aan in Teteringen in 1571: Barbara van der Hagen bepaalde dat zij 'een camer van de huysinge aen haer selven houdt' om 'daer in te vluchten in tyde van peste ofte andere aengaende siekten'. Vanaf 1567 heerste de pest in de Nederlanden.⁴⁹ Zeer uitzonderlijk is ook het vermelden van een privaat op een boerderij: Anne Hey behield voor zich zelf in een boerderij aan de Molengracht onder Teteringen 'de grootte ende cleyne camers mette kelders daer onder mettet privaet daeraen staende' (1561); in de volgende huurperiode bleef deze situatie ongewijzigd. Op Stuivezand onder Zundert bedong de verhuurder een 'slaepstede in de camer' en 'wassche ende vringen, vyer ende ligt' (1701). Op Achtmaal moest de verhuurder behalve een kamer een plaats in de stal hebben voor zijn paard (1701) en de huurder moest hem beddestro leveren. Op de Hoeve Ter Vloet kreeg de pachter in 1570 een korting van 3 gulden /jaar omdat de kapelaan op de hoogkamer woonde.

Aanplant van bomen, beheer van het struikgewas

In vrijwel elk pachtcontract wordt gestipuleerd dat de pachter geen gezag heeft over de houtgewassen. Hiermee wordt bedoeld dat hij geen bomen, noch schaarhout, mag afhakken. Wel werd het de pachter vaak vergund enkele honderden mutsaards voor zijn oven te snoeien. Een gedeelte van het gesnoeide schaarhout moest, vaak samen met de gedelfde turf naar de verpachter. Soms ging dit vervoer per schip 'ten vlote naar Breda', dit vooral bij de boerderijen aan de Mark (Nieuwenhuizen, Blauwe Kamer, Schoonhoven). Wel had de pachter recht op allerlei rijshout voor onderhoud van de 'weegten' en daken, mits zonder 'verbaelmonden' gekapt. Op de Merlijnhoeve te Prinsenbeek mocht de pachter in 1574 ook hout kappen voor 'buegelhout ende stalwisschen' (om koeien vast te zetten in de stal). En op Ter Vloet mocht de pachter geen hout afhakken dan tot 'stalwisschen en

bessemrijs'. Bovendien moest daar het schaarhout na het 'bosschen' (kappen) nog drie jaar 'bevrijt' worden. In de regel moest het doof hout voor 1 mei geruimd zijn en het eikenhout (waarvan de schors tot run kon worden verwerkt) voor juni.⁵⁰

Het vlechten van de 'tuin' rondom een perceel, mogelijk een hof bij een boerderij. W. Hansen: Kalenderminiaturen der Stundenbücher, p. 250.

Diverse malen komt het ook voor - vooral op abdijhoeven - dat de pachter jaarlijks een aantal bomen moest planten of zaaien. Op een Haagse boerderij (tweede helft 16^e eeuw) moest de huurman 50 abelen van een volle 'grijpens hants' en bovendien nog 50 wilgen planten. In Alphen op een Tongerlose boerderij moest de laat elk jaar 50 eikenheesters planten. Op een Ginnekense boerderij moest de pachter drie of vier dagen met kar en paard 'setbercken ende heesters' halen en die planten. Ook in Ginneken had de pachter de keuze tussen 200 heesters op de grachten te zetten ofwel 1000 a 2000 'plantsoens'⁵¹ aldaar te planten. In Teteringen moest een huurder begin 17^e eeuw eiken, berken, olmen en wilgen poten, waar de verhuurder dit wenste, en ook fruitbomen zetten. Op de Teteringse Abtshoeve (van Tongerlo) moest de pachter per jaar 50 eiken en 50 elzen planten en bovendien nog een stuk van zijn akkers met eikels bezaaien, gelukkig wel op een plek waar het hem het beste uit kwam. Op twee Rijsbergse bedrijven moesten de huurders elk jaar 200 eikenheesters zetten (begin 16^e eeuw). Ook op de hoeve de Craen aldaar moesten vanaf 1503 200 eikenheesters geplant worden. Op Valkenberg moest de huurder in 1574 100 heesters per jaar zetten, terwijl hij ook elk jaar 50 roeden land of heide moest ompitten en daar bomen op planten. De verhuurder behield zich ook het recht voor overal berken en elzen te zetten behalve op het zaailand en het beste weiland. In de Meerij kwamen dergelijke bepalingen ook wel voor.⁵²

Als de pachter het schaarhout rondom weilanden 'geboscht' had, moest hij er

wel voor zorgen dat grazend vee geen schade in het 'schot' deed. Hij moest dus voorkomen dat de koeien bij de uitlopende takken, 'jonck schot', van de stoelen konden komen. Deze bepaling komt vrijwel in elk pachtcontract voor. In Lies moest de pachter er zelfs voor zorgen dat 'wilde beesten' geen schade aan het schot deden (1572). Betreft het hier herten uit het nabije Liesbos? Eveneens vinden we nogal eens de bepaling dat er tussen het schaarhout niet gevlagd mocht worden. Of de huurder moest bij het vlaggen een voet of meer van de bomen afblijven. Speciaal onder Zundert vinden we de bepaling dat bij schade aan het hout door vlaggen deze schade dubbel of zelfs driedubbel op de huurder zou worden verhaald. Op de hoeve van Engelbrecht Montens onder Teteringen mocht de huurder geen hout snoeien of 'croocken'⁵³ op boete van 3 gouden Kronen.

Het kappen van het schaarhout vond in de regel plaats om de zeven jaar, althans voor eiken. In Oosterhout kapte men in de 18^e eeuw het elzen- en berkenschaarhout wel om de vier of vijf jaar.⁵⁴ Het hing uiteraard ook van het doel dat men met het hout voor ogen had af, hoe oud men het liet worden. Voor mutsaards hoefde het hout niet oud te zijn, voor geriefhout wel. Soms werd bepaald dat men in heggen 'het sethout of hegpijpers' liet staan.⁵⁵ Dit zullen de jonge heesters zijn die geschikt waren om te planten.

Het fruit in de boomgaard werd vaak gedeeld. De pachter kon enkele fruitbomen uitkiezen en de opbrengst voor zich zelf bestemmen. Op een boerderij te Klein-Zundert bepaalde de verpachter dat de huurder 6 lopen appels en 2 lopen peren moest leveren (een lopen is bij rogge 21,6 liter, ook bij fruit?). Op Luchtenburg moest de pachter in 1567 een schip mest in de boomgaard verspreiden; de verhuurder gaf een tegemoetkoming van 8 gld. in de totale kosten van 10 gld. : de helft van het ooft was voor de huurder. Op een boerderij onder Achtmaal moest de opbrengst van appel-, peren-, kersen- en notenbomen half en half gedeeld worden (1701). In Oosterhout mocht de huurder in 1503 het valfruit van de boomgaard behouden plus de helft van het fruit aan de bomen.

In Teteringen behield de verhuurder de wijngaard aan zichzelf (1567). Door het kouder wordende klimaat was de wijnbouw in de Baronie in de 16^e eeuw al ver op zijn retour. In de omgeving van Leuven waren wijngaarden in de late Middeleeuwen nog veel voorkomend.⁵⁶

Om schade aan de fruitbomen te voorkomen moest de pachter de boomgaard ompspitten of in elk geval niet 'eeren' (ploegen) bij de ooftbomen, zoals een Oosterhouts pachtcontract (begin 16^e eeuw) stelt. De term eren voor ploegen komt ook in andere plaatsen van de Baronie voor: te Alphen in 1422 'eenen dach te eeren' (karwei op te brengen voor het Hof ter Brake aldaar).⁵⁷ Onder Princenhage wordt in 1526 bepaald dat men 'geen belet mach doen int eggen oft eeren'.⁵⁸ In de tegenwoordige tijd was de term alleen in het oosten van Noord-Brabant nog gebruikelijk.

Heggen moesten wel van onkruid gezuiverd worden en enkele malen per jaar worden geschoren, althans zo bepaalde een contract te Princenhage (begin 18e eeuw). Heggen waren meestal van meidoorn, sleedoorn ('doornenthuyt'), maar ook wel eens van wervenhout (wilg) en hulst. Op een hoeve te Princenhage moest de huurder de bodem op één voet afstand van een hulstheg goed schoon houden 'so-dat de hegge opwassen mach'. Rondom boerderijen stonden ook wel 'tuynen': ge-

Het enten van fruitbomen. Gravure uit J. van der Groen, Den Nederlantschen Hovenier (1672).

Sleedoorn of wilde pruim oft Sclerobosch.

Sleedoorn of wilde pruim. Deze soort heeft forse doorns en is dus geschikt voor veekering. R. Dodoens: Cruydt Boeck.

Meidoorn of hagedoorn oft Sclerobosch.

Meidoorn of hagedoorn, een veelgebruikte struik bij de aanleg van heggen. R. Dodoens: Cruydt Boeck.

vlochten heiningen van wissel. In 1582 wordt van een boomgaard bij een boerderij onder Princenhage vermeld dat deze 'nu betuynt' is.⁵⁹

Beheer van de gebouwen

In tegenstelling tot België, waar de gebouwen nog in de 15^e en 16^e eeuw pachterskapitaal waren⁶⁰ (Leuven en omgeving uitgezonderd ?⁶¹), was de boerderij in de Baronie vanaf de oudst bekende tijden vrijwel steeds bezit van de verpachter. Een uitzondering zien we bij de domeinhoeven te Ulvenhout, Princenhage en Ginneken, waarvan de gebouwen in 1624-1625 voor een groot deel verwoest waren: de pachters bouwden hier op eigen kosten nieuwe huizen en schuren.⁶²

De verhuurder had er natuurlijk veel belang bij dat de boerderij niet in verval raakte. Ook voor brand wordt de pachter vaak uitdrukkelijk gewaarschuwd. Het meest kwetsbaar aan een boerderij waren het rieten/strooien dak en de gevlochten wanden.

Het dak moest elk jaar bijgehouden worden: er moest op de slechte plekken riet/stro vernieuwd worden, de vorsten moesten hersteld worden met 'matten' etc. Vaak wordt er opgegeven hoeveel mangelen of vimmen riet/stro de pachter elk jaar moest 'verdecken'. Een mangel of mandel vormt een hoeveelheid van 12 tot 15 schoven⁶³ roggestro of riet. Het roggestro moest eerst goed uitgeschud worden, zodat de kromme, korte en zwakke stengels er uit waren. Het graan moest uiteraard eerst gedorst zijn, omdat het dak anders binnen de kortste keren vol met graanstengels zou staan. Een vim is een hoeveelheid van 100 schoven of enkele meer.⁶⁴ Ook hoort men nog wel eens spreken van een bepaalde hoeveelheid 'geluy' stro. Dat is 'stro van goede hoedanigheid'.⁶⁵ In Belgisch Brabant werd een gelui gevormd uit de stevigste en meest rechte halmen van een viertal pikkelingen samen (pikkeling = graan, dat in één keer maaien met de zicht is gemaaid, gepikt).⁶⁶ Op Valkenberg moest de huurder in 1668 verdecken '10 mandelen geluy oft stroy'. Zeldzaam is de vermelding van 'steen' als gewichtseenheid: te Oosterwijk onder Alphen moest de pachter in het eerste jaar van zijn termijn (1658) 300 steen stro verdecken en de volgende jaren 100 steen. Steen komt als maat voor stro veelvuldig voor in boedelinventarissen in het oosten van de Baronie. Een steen zou overeenkomen met 6 of 8 pond⁶⁷; in Belgisch Brabant rekende men een steen voor 3 kg.⁶⁸ Bij het riet wordt nog wel eens gespecificeerd 'cael ryets', 'effen en cael ryet' en ook wel 'cael sout ryets' of 'ryets van den meeste bande' (dus de dikste rietbossen, mogelijk gelijk te stellen met ryet van 'dubbelde bande'). Riet uit brak water was sterker dan riet uit zoet water. Bladeren aan de rietstengels waren ongunstig omdat ze gingen rotten en water vast hielden. Op een Ettens bedrijf werden in 1732 1500 'busselen Clunders riet' gebruikt.⁶⁹

Bijna altijd gebruikte men roggestro, omdat dit het sterkste en langste is van de vier strosoorten, maar éénmaal troffen we een Ginnekense boerderij aan die met rogge of tarweschobben gedekt mocht worden. Die moesten in dit geval wel twee spannen dik zijn 'oft soo men die tusschen twee handen houden ende omvatten mach' (1601). Of zoals men op de Hoeve Ter Vloet zegt '12 manghele goet ghescoet stroo van groeten soe die persoon oft yemant anders van synen wegen achter den bant tusschen die lancxte vingheren van beye syn handen die omgrypen can'

(1588). De pachter moest steeds de rietdekker helpen en hem te eten ('montcost') geven. Het afval was dan voor de pachter.

Riet was gewoon in plaatsen als Oosterhout, Ginneken, Princenhage, terwijl in het zuiden van de Baronie, zoals in Zundert, Baarle en Alphen, veel meer of vrijwel uitsluitend stro gebruikt werd. Riet groeide in de Biesbosch, in westelijk Noord-Brabant op de aangeslibde gronden, maar ook in de talrijke moerassen in de noordelijke dorpen van de Baronie. Nog beter dan riet was 'bunt' (pijpestrootje)⁷⁰, maar dat werd toch vrijwel niet gebruikt. Misschien alleen voor kleine gebouwtjes, omdat het materiaal vrij kort is. Wat levensduur betreft zou het echter riet en stro overtreffen.

De hoeveelheid te verdedden stro of riet hing natuurlijk af van de staat van het dak bij het begin van de huurperiode, de grootte van het dak etc. Voor riet vinden we vooral hoeveelheden in de orde van grootte van 3, 4, 6 tot 8 vimmen, met als laagste 2 vimmen en hoogste 8 vimmen (op de grote hoeve Daasdonk, 1551). Bij stro schommelt het aantal tussen 3 mandel en 25 mandel, dus ongeveer 45 schoven tot 375 schoven. Op een boerderij in Ginneken bepaalde de verpachter echter dat er 400 schobben stro per jaar gedekt moesten worden (1601). Als de pachter niet zelf riet of stro liet dekken, kon hij dit tegen een bepaalde prijs aan de verpachter overlaten, zoals in 1580 te Princenhage tegen 6 st./vim. De voor het dekken benodigde dekbanden en leggeerden (legroeden) werden op de hoeve zelf gevonden (wilgentenen).

Daken moesten ook gevorst worden: dit gebeurde met heidezoden ofwel maten (soms gebruikt men de term vorsten ook voor het dekken zelf). Het afval van het oude dak 'nergens toe bequaem synde' was voor de huurder. De voor het dekken benodigde nagelen en latten werden vrijwel steeds door de verpachter geleverd. Te Princenhage bepaalde men in 1567 dat de pachter de daken moest onderhouden, behalve als er een gat in waaide 'dat men met een roede int vyercant soude mogen overleggen' (een roede = 5,6 meter!). Ook bij uitzonderlijke 'tempeest van winde' wilde de verpachter, zoals boven reeds vermeld, wel eens bijspringen. Zo vergoedde de verhuurder van een stede te Teteringen bij schade van 'wynt oft heyr cracht' de daglonen (1582).

Behalve het dak waren ook de 'weegten' bijzonder kwetsbaar: ze konden aangestast worden door opspattend regenwater, door vee dat er tegen duwde etc. Een weegt (ook wel weech, weeg genoemd) bestond uit staanders 'vitstaken', waartussen wilgentenen gevlochten werden. De tenen werden besmeten met leem en fijn gehakseld stro. De weegten vroegen veel onderhoud en de verpachter nam maatregelen om de weegten in goede staat te houden. In vrijwel elk contract vinden we dan ook de verplichting opgenomen om de 'weechten en wanten windt en waterdicht te houden' en om 'te vitten en te lemen'. Het voor het vlechtwerk benodigde rijshout (vitsel en vitstaken) moest vrijwel steeds op de hoeve zelf gehaald worden 'ter minster schaeden', op een plaats die door de verpachter werd aangewezen. De wanden van de boerderij bestonden ook wel uit platen (brede planken): op een hoeve te Klein-Zundert moest de pachter in 1517 'de huysplaten met russchen ondervaren'.

De vloeren in huis en schuur waren eeuwenlang van leem en moesten dus ook regelmatig onderhouden worden. Op de 'hoochcamer' boven de kelder moest bij een Zundertse hoeve in 1649 een nieuwe lemen vloer gelegd worden.

Door het vele hout en riet in de boerderijen bestond er steeds het gevaar voor brand. Daarom werd er in sommige contracten gestipuleerd dat de pachter voorzichtig moest zijn met vuur en licht en in een enkel geval dat hij een goede lantaarn moest gebruiken als hij in het donker naar zijn vee ging kijken: 'met eenen goeden lantaerne by syn peerden en beesten vroech ende laet inde schuere ende achterhuijs gaen' zegt men in 1661 te Teteringen.

STROO SCHUUDEN.

Stro voor het dekken van het dak moest goed recht zijn. Daarom werd het stro geschud met het doel de beste halmen eruit te halen.

Uit: Bernard van Dam: Oud Brabants dorpsleven, p. 144.

Bij grote reparaties leverde in het algemeen de verhuurder dus het materiaal en betaalde hij de lonen van de ambachtslui, terwijl de pachter het materiaal 'hout, steen, calck, leem yserwerck' moest aanhalen en de timmerman, metsers etc. behulpzaam moest zijn. Niet ongebruikelijk was ook dat de pachter de lonen van de werklieden voorschoot (daggelden verleggen of verschieten): deze konden dan aan de huurprijs gekort worden. Ook het eten, 'de montcost' voor de arbeiders kwam, zoals we zagen, voor rekening van de pachter; soms echter kreeg hij iets vergoed van de eigenaar, zoals op Daasdonk waar de eigenaar een stuiver per dag voor het eten van de werklieden verstrekke(1551).

Een methode die ook wel toegepast werd om schade aan gebouwen te voorkomen was de 'prisasië', schatting. Het gebouw werd aan het begin en einde van de pachttermijn geschat; was de waarde verminderd dan draaide de pachter daarvoor op.

Stenen hoeven waren in de 16^e en 17^e eeuw nog zeer uitzonderlijk, zeg maar bijna niet voorkomend. De verstening van de boerderijen begon bij de schouw. In 1578 wordt in een contract te Princenhage bepaald, dat als er een schouw gemetseld zou worden in de hoeve, de pachter de werklieden van eten zou moeten voorzien.

Dorsen en wannen. De opbrengst wordt op een soort kerfstok aangetekend.
Middeleeuwse prent.

In 1603 wordt op een hoeve in de Teteringsedijk bepaald dat, indien er een schouw zou worden gemetseld, de huurder de stenen en ander materiaal moest aanvoeren. Even uitzonderlijk was de aanwezigheid van glazen vensters. Te Etten wordt in 1574 bepaald de 'gelaesen' te onderhouden. In Zundert horen we in 1670 van een boerderij waarvan de 'gelaesen' gerepareerd moesten worden. In 1634 was er sprake van ramen met vensters in de kamer van de Prinsenhoeve te Hulden. Stenen muren waren zoals gezegd in de 16^e eeuw een zeer grote uitzondering: toch spreekt men in 1592 op de Emer onder Princenhage over de 'mueren, wanden, daken..' van een boerderij, die goed onderhouden moeten worden. In 1627 werd een boerderij op Buersteden onder Princenhage hersteld met de hulp van vier soldaten. Zij hadden een stenen gevel en een stenen schouw gemetseld. Ook was het dak hier al met pannen belegd. De eigenaar, Marten Gijsbrecht Stickers, was achter met de betaling van deze werklieden.⁷¹

Ook zolders waren niet overal gebruikelijk. In een boerderij te Buersteden onder Princenhage mocht de pachter in 1572 een zolder in het woonhuis leggen als hij aan hout kon geraken. Op een hoeve onder Heusdenhout moest de huurder een zolder in het 'achterhuys'=stal leggen (1561). Op een Zonzeelse boerderij moest de huurster in 1582 een zolder leggen: zij kreeg daartoe van de verhuerder 18 gulden vergoed. In 1634 mocht de pachter van de Hoeve te Hulden, een domeinhoeve, planken zagen uit omgewaaide bomen in het Mastbos aldaar 'synde de camere van de selve hoeve daer mede oversoldert die dient om daerinne te houden die gewoonlycke chynsdagen onder Ghilse ende Hoelten'.⁷²

Het verplaatsen van schuren en turfkooien was niet uitzonderlijk. Op een boerderij onder Princenhage moest in 1561 een schuur van de 'koilhof' (moestuin) verplaatst worden naar de zuidzijde van de 'miskaeye'. In 1566 had de eigenaar van Klein Wolfslaar de schuur, turfhuis en de varkenskooi naar een andere plaats 'verroden ende verset'. Werden ze op een beweegbaar onderstel gezet en zo naar een andere plaats gereden? Op een boerderij in Teteringen moest de huurder het huis en de schuur overbrengen naar een perceel genaamd 'de heyninge' (waar nu de Galgenstede staat?).

De schuur van de hoeve Spreuwenhof onder Klein Zundert moest in 1557, met dakstro en al, naar Alphen overgebracht worden, waar de oude schuur van Leeuwerkeneik vervallen was; 'ende moet die nyeuwe schuere setten, rechten ende vaststellen op haere blocken en deselve met stroo loffelyck decken, vorsten, onderplayen⁷³, vitten, latten ende leemen oft plecken binnen ende buyten tot meesters pryse al op zynen cost ende last'. Blijkbaar stonden de schuren in die tijd al op poeren, zodat de staanders veel langer meegingen dan bij plaatsing rechtstreeks in de grond. Over de bouwvoorschriften voor boerderijen en schuren zijn we slecht ingelicht. Zeer zeldzaam is dan ook het contract tussen Tongerlo en Peter van Balen, timmerman uit Weelde, betreffende de bouw van een nieuwe schuur bij de Abtshoeve in Teteringen.⁷⁴ De schuur moest uit 7 gebinten bestaan (dus 6 gebinten in de zin van vakken?) elk 17 voet lang (of 22¹/₂ voet, dat is niet duidelijk), hetgeen een schuur oplevert van zowat 30 meter lang! De schuur was in elk geval van het zogenaamde Vlaamse type, met een dorsvloer waarover paard en wagen kon rijden, met aan elke kant een grote deur. In het bouwjaar, 1523, moesten de gebinten ook nog echt gebonden worden 'met goeden stercken ende cloecken banden, soe dat behoert tot meesters prijse'. Deze Vlaamse schuur moest gebouwd worden net als de schuur van Godevaart van Weelde te Weelde. De Vlaamse schuur lijkt dus wel uit het zuiden de Baronie te hebben bereikt en wel veel eerder dan de 17^e eeuw, zoals men wel dacht.⁷⁵ Na 1625, toen tientallen schuren in de Baronie moesten worden herbouwd, kan het type zich sterk verspreid hebben. De Vlaamse schuur bij Gageldonk, enkele jaren geleden gerestaureerd, dateert uit 1627 en werd gebouwd door een timmerman uit Eersel. De schuur meet ongeveer 25 × 12,5 m; de gebinten zijn hier ongeveer een roede (5,6 m) lang.⁷⁶ Van het oudere type schuur met dwarse doorrit, resteert in de Baronie nog slechts één exemplaar, dat bij Luchtenburg.

Nieuwe huizen of schuren waren steeds voor rekening van de verhuurder: de huurman moest alleen helpen met het aanhalen van het materiaal. Zo moest de pachtster Jenneken Laureys Mathys het materiaal voor een nieuw te bouwen schuur en schaapskooi op de hoeve de Leeuwerk bij Bavel aanhalen en tevens wordt hier medegedeeld dat de buren meehielpen bij het bouwen ervan. Als beloning kregen ze van de verpachter Waechmans de kost en drank (1565).

Gebouwen waren vergeleken met land relatief weinig waard. Behalve de staanders en dwarsbalken, die uit oude eikenbomen werden gekapt, was het meeste hout van geringe waarde. Bij de meeste boerderijen stonden wel enkele oude eiken om de bouw van een nieuwe schuur, eventueel zelfs een nieuwe boerderij mogelijk te maken. Om een idee te geven van de prijsverhouding gebouwen/land: in Princenhage werd een boerderij met de Huisakker (oppervlak in totaal een bunder) in 1687 getaxeerd op 250 gld., terwijl een bij die boerderij behorende akker 'den Brabantschen Acker' ter grootte van 1 bunder werd gewaardeerd op 150 gulden.⁷⁷ Een andere boerderij op Overveld onder Princenhage met een oppervlak van een gemet was in 1687 200 gld. waard. Nog een andere hoeve op de Beek met een oppervlak van 1 bunder zou 450 gulden waard zijn, terwijl 4 gemet hooiland daar bij horend, waarvan de kwalificatie gegeven wordt 'heel sleght' toch nog op 110 gulden geschat werd. De waarde van een boerderijgebouw was in de tweede helft van de 17^e eeuw

dus slechts enkele honderden guldens, terwijl de grond relatief veel duurder was. Ook was het hooiland weer meer waard dan de bouwlanden.

Braak

Men heeft wel verondersteld dat de landerijen in Brabant gedurende het drie-slagstelsel voor de periode van een jaar braak lagen, nadat ze gedurende twee jaar bebouwd waren geweest. Een strikt systeem zal er in deze wel nooit gevoerd zijn, daar de gronden onder andere in natuurlijke vruchtbaarheid sterk verschilden. De armste gronden werden uiteraard het vaakst braak gelegd. Zelfs aan het begin van de 19^e eeuw lagen de gronden van de laagste kwaliteit in de Baronie nog wel braak.

Men beoogde met het braakliggen een verbetering van de vruchtbaarheid van de grond te bereiken. Inderdaad kan door de werking van vrijlevende stikstofbindingsbacteriën het stikstofgehalte van de grond in die tijd verbeteren. Bij de braak kende men twee soorten: de 'groene'braak en de 'zwarte braak'. De groene braak kwam er op neer dat een akker tijdelijk niet geploegd werd: men liet er gras en onkruid op groeien en die door het vee afgrazen. Het stuk grond kon, als men het met hooi- of klaverzaad had bezaaid, enkele jaren dienst doen als weide en daarna weer gescheurd worden. De weilanden temidden van de akkers werden wel met de term 'dries' aangeduid. De etymologie van het woord dries 'opgeteerde akker'⁷⁸ lijkt deze interpretatie wel te bevestigen. In het jaar 1592 is er te Minderhout sprake van 'eene verdries-ten acker'.⁷⁹ De tweede categorie braakliggen 'zwarte braak' bestond in het herhaalde malen ploegen van de grond (vooral met de opzet het onkruid te vernietigen).

In de 19^e eeuw, bij de invoering van het kadaster in 1832, worden er voor elke plaats in de Baronie vruchtopvolgingsschema's gegeven, zelfs uitgesplitst naar de klasse van de grondsoort. Voor de eerste en tweede klassen was de vruchtopvolging in Rijsbergen: eerste jaar rogge, tweede jaar half haver en half boekweit, derde jaar klaver en aardappelen en het vierde jaar weer rogge. Alleen de pas ontgonnen heidegronden (5^e klasse) werden wel eens braak gelegd.⁸⁰ Schwerz geeft voor de Kempen een vruchtopvolging voor de vruchtbaarste akkers van 6 jaar, die afwijkt van de bovenvermelde, maar ook geen braak bevat.⁸¹

Het lijkt er sterk op, dat gedurende veel eeuwen de groene braak in de Baronie veel meer voor kwam dan de zwarte braak. Het woord braak in toponiemen hangt samen met de oorspronkelijke betekenis van breken 'ploegen'. De grond werd dus geploegd en ontgonnen. Het element braak vinden we in de naam Ter Brake, een kleine nederzetting onder Alphen, de Hoogbraak onder Baarle-Nassau etc. Bij de zwarte braak werd de grond inderdaad diverse malen 'gebroken' (geploegd), waardoor het onkruid teruggedrongen werd. In de Belgische (en Noordbrabantse?) Kempen is de braak eerder afgeschaffd dan in andere gebieden van België: men beschikte hier over stoppelgewassen, die na het graan nog een tweede 'oogst' opleverden. Door die gewassen aan het vee te voeren, kreeg de boer ook weer meer mest.⁸²

Als er iemand belang bij had dat zijn grond niet uitgeput raakte, was het uiteraard wel de verpachter van een boerderij. Toch zien we in de pachtcontracten niet veel verplichtingen om de bodem braak te laten liggen. Alleen in het laatste jaar van

de huur komt geregeld de clausule voor dat $\frac{1}{3}$ van het akkerland braak moest blijven ('de derde voor ledich ende braeck'). Ook geeft men de oppervlakte braak te leggen grond wel aan in bunders. Helaas kennen we maar zelden het totale oppervlak van de bij de boerderij behorende grond, zodat er geen percentage braak kan worden berekend. Op een boerderij van $3\frac{1}{2}$ bunder onder Ginneken moest in het laatste jaar 1 bunder gebrakt worden (tweede helft 16^e eeuw); op een andere boerderij onder Ginneken van $17\frac{1}{2}$ bunder echter slechts 3 lopenzaad; op weer een ander bedrijf in diezelfde plaats van 19 bunder slechts 7 'saelden (akkerbedden) in de Zuytacker' en 25 roeden; op een hoeve onder Etten van 94 gemet (louter akkerland!) moest 10 gemet braak blijven; op een boerderij onder Princenhage van 15 bunder moest 2 bunder braak blijven (alle voorbeelden zijn uit de tweede helft van de 16e eeuw). Gedurende de tweede helft van de 17^e eeuw vinden we een Zundertse boerderij van 6 gemet, waarvan 1 gemet braak moest blijven en een Teterings bedrijf van 10 bunder, waarvan $\frac{5}{9}$ braak moest blijven 'vyer vooren opsaeyen, 5 vooren ledich laeten'. Op een Zunderts bedrijf van 20 gemet diende de pachter 4 gemet te braken, terwijl op een ander bedrijf in diezelfde plaats van 20 gemet er 4 gemet braak moesten blijven liggen (eerste helft 18^e eeuw).

De bepalingen over het braakliggen werden een enkele maal wat gewijzigd ten gunste van het bezaaien met klaver of boekweit. Toch blijft het algemene beeld door de eeuwen heen zo, dat aan het einde van de pachtperiode $\frac{2}{3}$ van de akkerlanden met wintergraan bezaaid moesten worden en het resterende $\frac{1}{3}$ braak moest blijven. De pachter moest dan het graan maaien en in de hokken of hopen doen. Van de opbrengst kreeg hij dan de helft, terwijl de andere helft voor de nieuwe pachter was of voor de verpachter. Dit systeem noemde men 'afscheyt ten halven wasch' of 'naer ploeghrecht' (de helft van de opbrengst kreeg de vertrekkende pachter voor zijn arbeid gedaan bij het ploegen, maaien etc.). Een enkele maal vinden we een ander deel van de oogst waar de vertrekkende pachter recht op had. Zo hoefde op een hoeve in Lies de pachter het laatste jaar slechts $\frac{1}{4}$ van de oogst achter te laten. Op Valkenberg mocht de pachter in 1579, zijn laatste huurjaar, de hele oogst genieten, maar moest wel al het stro van het gedorst graan dan achterlaten. In 1580 werd het de pachter van een boerderij op de Rith onder Princenhage expressievelijk verboden om het laatste jaar 'smael coren' te zaaien (bedoeld zal zijn haver, evie en zomergerst). Zomerrogge, haver en zomergerst en boekweit(?) werden ook wel aangeduid met de naam 'somergonsten' (gonste: 'gunst, genegenheid'⁸³, maar dat past hier niet!). Bij een Teteringse boerderij die in 1591 voor één jaar verhuurd werd, moest de pachter al het zaailand behoorlijk met 'somergonsten' bezaaien.

Onderhoud van akkers en weilanden

De pachter kreeg steeds op het hart gedrukt om de akkers 'wel te mischen, teulen ende cultiveren'. De aankoop van straatmest werd door de verpachter gestimuleerd door de aanschaf ervan te bekostigen of verplicht te stellen. Op een boerderij in Princenhage gaf de verhuurder aan de pachter een schuit mest (eerste helft 17^e eeuw). Onder Ginneken sloot de verpachter een overeenkomst met zijn pachter: de

laatste moest elk jaar twee lopenzaad ontginnen en als tegenprestatie kreeg hij dan een schip mest. Onder Achtmaal kreeg de pachter in het eerste huurjaar zelfs vijf schuiten mest en het volgende jaar nogmaals vier (1701): de schuiten kwamen hier van Breda over de Turfvaart. Op een boerderij te Boeimeer werd in 1570 een schip mest gekocht voor 10 Kar. gulden.⁸⁴ De normale prijs voor een schip straatmest schijnt in de tweede helft van de 16^e eeuw 8 gulden te zijn.

Weilanden moesten vooral met as en straatmest verrijkt worden: 'de weyden alle jaeren met assche oft straetmisch overspreyden' wordt in 1581 voor een boerderij onder Teteringen bedongen. In het laatste pachtjaar mocht de pachter volgens vrijwel alle contracten geen 'veth, assche of miss' of in het algemeen 'rouwagie' afvoeren van de boerderij. Soms staan er boetebedragen per afgevoerde kar mest bij. Zo was in een contract in Zundert bepaald, dat 6 gld. per kar betaald moest worden, uit te reiken aan 'den Armen' (1670). In 1735 moest men voor hetzelfde vergrijp op de hoeve Ten Eynde aldaar 10 gulden boete betalen en in 1732 ook te Zundert op de Hoeve ter Vloet 14 gld. Een enkele uitzondering op de regel dat er in het laatste jaar geen mest afgevoerd mocht worden, komt voor. Op een Haagse boerderij mocht de pachter in zijn laatste jaar 300 schobben stro en 3 voeder hooi afvoeren (tweede helft 16^e eeuw), terwijl op twee Zundertse boerderijen door de vertrekkende pachter in het laatste jaar het hooi mocht worden meegenomen (tweede helft 15^e eeuw). Op een Teteringse hoeve mocht de pachter in het laatste jaar (1586) meenemen 'het misch dat hij alsdan metten rieck op sal connen geladen'. Op Luchtenburg schoot de verpachter 12 Kgld. voor aan de nieuwe pachter voor aankoop van mest en stro, althans als de afgaande pachter zijn stro niet op de hoeve zou laten (1556). Op een Oosterhouts bedrijf moest de pachter in zijn laatste jaar 725 schoven stro 'goet van bande' achterlaten (1503). Volgens het Kempische hoefrecht zou de vertrekkende pachter in het laatste jaar recht hebben op de oogst van $\frac{2}{3}$ van het land en $\frac{2}{3}$ van het stro daarvan komende.⁸⁵ Voor de Baronie klopt dit niet. De uittredende pachter had recht op de helft van het gedorste graan en het stro moest meestal voor 100% op de boerderij achtergelaten worden.

Dat mest een cruciale rol speelde bij het landbouwbedrijf blijkt wel uit de nauwkeurige vastlegging van de grootte en diepte van de mestput. Vrij algemeen wordt gesteld dat het peil ('pegel') van de mesthoop in het laatste jaar even hoog moest zijn als bij het begin van de pachttermijn. Soms brengt men voor de naleving van dit doel een kerf aan in een nabij staande paal. Een enkele maal wordt ook de grootte van de mestput opgegeven. Ook 'priseerde' men de mesthoop wel aan begin en eind van de termijn. De pachter moest dan het negatieve verschil vergoeden; als er echter meer mest bleek te zijn dan bij het begin werd dit door de verpachter vergoed. Onder Etten was de mesthoop op een hoeve aldaar 3 x 4 roeden (= 11,5 x 15 meter; in Etten was de roede 3,8 m), onder Princenhage was deze bij een hoeve 3 x 11/2 roede (van 5,6 m) en ruim 3 voet diep; dat is dus 16,5 x 8,2 x 0,84 m. Op de hoeve Groot Wolfslaar onder Ginneken waren in 1572 vier mestputten, ieder 2 roeden en 17 voet lang, en 1 roede en 11 voet breed; dat is dus 17,4 x 8,7 meter. Of deze mestputten overdekt waren wordt niet vermeld: het lijkt overigens niet waarschijnlijk. Door de regen zouden voedingsstoffen uit de mesthoop met het water weg kunnen lekken. Daarom werd de potstalmest meestal nog achter in de stal be-

waard. In de Oudburg van Gent werd in de 15^e eeuw op dezelfde manier als in de Baronie de hoeveelheid mest aangegeven die de pachter op de boerderij moest achterlaten; later werd de waarde van de mest aldaar en ook elders in Vlaanderen geschat: de pachter moest dan aan het eind van zijn termijn voor een bepaald bedrag aan mest achterlaten.⁸⁶ In de Meierij spreekt men zelden over een verbod op het wegvoeren van mest.⁸⁷

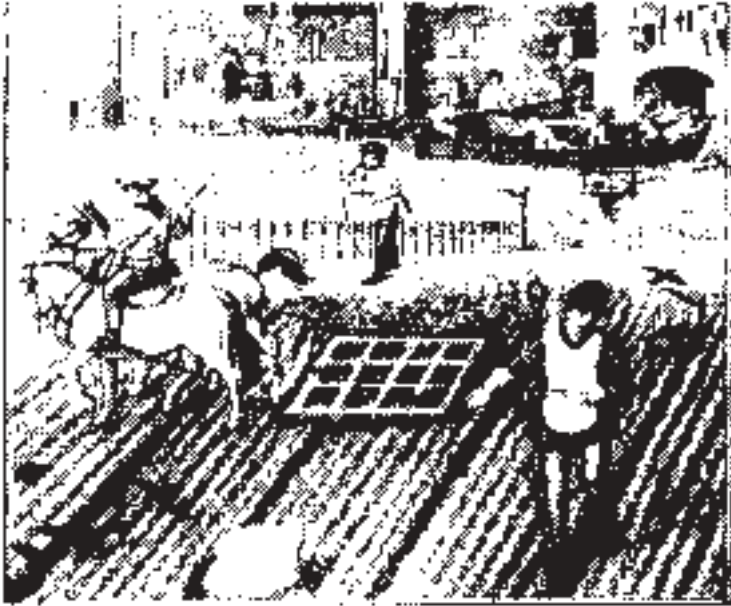
Over de bereiding van mest zijn ook in enkele contracten bepalingen opgenomen. Op Groot Wolfslaar moest de pachter 40 karrenvrachten aarde en 2 of 3 karrenvrachten mest in de mestput mengen. Op Klein Wolfslaar moest een hele wal in de mesthoop gebracht worden en, na gemengd te zijn met mest, aangewend worden voor de aanleg van een nieuwe gaarsdries. In Terheijden moest een pachter echter een 'missie' uitsluitend van stro en mest aanleggen (Terheijden had, in tegenstelling tot wat de naam doet vermoeden vrijwel geen heide). Ook elders werd wel stro onder de koeien gebruikt, samen met gemaaide heide en heidevlaggen, die gestoken waren in de natte heide. Deze ving de gier goed op.

Over de hoeveelheid mest die per bunder gegeven werd, zijn de bronnen weinig spraakzaam. Op 'den leechen Acker', bij een hoeve op Bagven moest in 1580 70 voeder mest gebracht worden. Helaas weten we het oppervlak van deze akker niet.

Op een bunder bouwland zouden in Brabant per jaar 120 karrenvrachten stalmest gebracht worden.⁸⁸ De vraag bij dit getal is echter: op welke grond en in welke tijd? Er bestond ongetwijfeld ook een grote variatie tussen boeren wat betreft bemesting en zelfs binnen éénzelfde bedrijf kregen de dichtst bij de boerderij gelegen percelen waarschijnlijk een veel zwaardere bemesting dan de op enkele kilometers afstand gelegen gronden. In de omgeving van Gent moest in 1421 36 voeder mest/bunder van 1,34 ha gebracht worden, in de omgeving van Oudenaarde 32 voeder per bunder van 1,43 ha.; bij een schatting van een voeder op 1400 kg. zou dat betekenen een mestgift van 60 tot 70 ton per ha.⁸⁹ In Etten bemestte men rond 1800 de akkers met 80 karren koemest per morgen⁹⁰ ofwel 93 karren/ha, overeenkomend met 130 ton/ha, als we een kar hier ook rekenen voor 1400 kg. Maar dat is wel bijna 4 eeuwen later dan de gegevens uit België. In de tweede helft van de 19^e eeuw zouden er in de Baronie per oud bunder van 1,29 ha 270 karren mest gebruikt worden⁹¹, ofwel per ha ongeveer 210 karren. Gerekend tegen 1400 kg zou dit neerkomen op 258 ton/ha. Dat is wel een zeer intensieve bemesting! Deze berekening heeft nogal wat onzekerheden, zo is het gewicht van een kar mest onduidelijk.

De weilanden moesten vooral met straatmest (soms uit Holland) en turfás bemest worden. Ook moest de pachter wel eens de 'schitten' van de weilanden verzamelen en die gemengd met aarde weer over het weiland verspreiden. Voor weilanden moest men speciaal 'korte' mest hebben anders verstikte het gras onder de mestplaggen. Een andere methode voor het bemesten van de weilanden bestond hierin dat het organisch materiaal dat bij het schonen van de sloten vrij kwam over de weilanden werd verdeeld. Weiden moesten ook gezuiverd worden van biezen en distels.

Het effenen van akkers en weilanden wordt soms speciaal vermeld: 'een roede in de Groote Weyde uyt de hoochte effenen ende inde leechten vueren', zo luidt het op de Rith, 1580. Men spreekt ook wel van 'slichten'. Veel van het bestaande micro-reliëf lijkt dus in de Baronie al voor de 20^e eeuw verdwenen te zijn.

Eggen en het zaaien van graan. De akker is duidelijk omtuind. Een boogschieder tracht de roeken weg te houden van het graan.

De bramen moesten op een boerderij onder Teteringen ‘twee mael sjaers met de vlaghseysie nevens den gront afgekapt’ worden, eenmaal in mei en eenmaal in oktober (1737).

Ontginning van heide tot cultuurgrond komt in diverse contracten ter sprake. De pachter moest dan jaarlijks een bepaald aantal roeden ontginnen, wel bemesten en bezaaien. Op een Ginnekens bedrijf moest de pachter elk jaar 50 roeden heide of land omspitten en met bomen bezetten. Op een andere boerderij onder Ginneken moest de pachter elk jaar 300 of 400 roeden heide ontginnen: dat is wel erg veel. Als compensatie kreeg deze huurder jaarlijks 800 schobben stro uit de tienden van Ginneken en Chaambos (1580). De pachter van Valkenberg moest gedurende zijn 12-jarige huurtermijn $2\frac{1}{2}$ bunder heide ‘tot wynnende lande en weyde’ maken (1567). Op Klein Wolfslaar moest een perceel genaamd de Vogelzang 2 kip (ter diepte van een spade) diep omgespit worden.

In de 18^e eeuw komt men vooral onder Princenhage regelmatig de term ‘spaayland’ tegen: had deze term betrekking op percelen die aardappelen zouden dragen? In dezelfde plaats en ook onder Teteringen sprak men ook dikwijls over hofland, stukken grond waar tuinbouwproducten werden verbouwd (beide dorpen lagen dicht bij de stad Breda, een groot afzetgebied).

Om aan voldoende mest te geraken moest de pachter veel vee houden: vandaar de vrijwel unanieme bepaling dat hij tot aan het einde van de termijn met ‘volle

have' op de boerderij moest blijven zitten. Soms moesten er in het laatste jaar zelfs meer 'beesten' gehouden worden dan in de voorafgaande jaren.

In het laatste jaar mocht de pachter tot een bepaalde datum zijn vee in de weilanden laten lopen. Het beweiden van de weiden in het voorjaar werd 'lenten' genoemd. In Zundert en Rijsbergen werd een dries bij de boerderij ook vaak aangeduid als Lentenhof, dus een omsloten perceel, waar in het voorjaar het vee op kon weiden. Deze term komt ook diverse malen als toponiem in bovengenoemde plaatsen terug. Op Luchtenberg mocht de laat na Kerstmis in het jaar voor zijn afscheid al niet meer lentenen (tweede helft 16^e eeuw). Andere data voor het nog mogen lentenen zijn Maria Lichtmis (2 febr.) en zelfs enkele malen 1 mei. Na 1600 lijkt dit verbod op lentenen stilaan te verdwijnen.

Het scheuren of 'breken' van weiland wordt in diverse contracten verboden, speciaal voor het laatste jaar van de pachttermijn. In enkele andere daarentegen wordt de pachter verplicht om jaarlijks een bepaald oppervlak weide om te zetten in bouwland. Weiland bevat veel meer organische stof in de bovengrond dan bouwland. Op een gescheurde weide groeit het graan de eerste jaren beter dan op een gewone akker. Als een pachter naar hartelust weiland zou scheuren zou de grond dus sterker uitgeput worden dan in het geval hij het als weiland liet liggen. Als hij op een gescheurd weiland graan zaaide hoefde hij dit vrijwel niet te bemesten en dat was natuurlijk wel voordelig voor hem, maar nadelig voor de verpachter, want de bodem verloor hierbij organische stof. Scheuren was vooral nadelig op het eind van de pachttermijn. In het begin van de termijn zou de pachter er wel voor waken de grond al te zeer uit te putten, want daar had hij immers zelf ook groot nadeel bij. Onder Oosterhout mocht de pachter weiland scheuren, mits hij het perceel daarna maar goed bemestte (1503) 'met eerden oft met mist'.

Veebezetting

Het aantal stuks vee dat op een boerderij gehouden werd, was erg belangrijk in verband met de productie van mest. Ook schapen vervulden een belangrijke rol bij de mestmakerij. Schapenmest bevatte meer 'kracht' dan koeienmest en er werd dan ook grif twee maal zo veel voor betaald. Het is slechts toevalligerwijze dat we uit archieven iets over het aantal stuks vee op een boerderij leren. Pas in de 18^e eeuw worden de gegevens royaler als er binnen de meeste dorpen lijsten van het hoorngeld opgesteld worden en er reeksen boedelinventarissen opgetekend worden. Voor de Baronie beschikken we over een redelijk uitgebreid overzicht van de laatmiddeleeuwse veebezetting van de Tongerlose pachthoeven te Alphen, zoals hieronder volgt. In het jaar 1670 werd het aantal stuks vee op de zes hoeven op den Noord onder Terheijden, die door de Domeinen van de Nassau's verpacht werden, geregistreerd. Het vee vormde onderpand voor het voldoen van de huursom.

	1 ^e hoeve	2 ^e hoeve	3 ^e hoeve	4 ^e hoeve	5 ^e hoeve	6 ^e hoeve
Paarden	6	7	6	6	4	6
Veulens	2		2	1	2	1
Melkkoeien	6	10	8	8	7	10
Lege beesten	4		3	4		
Jongvee	2	6	5	6	3	26
Stieren					1	
Ossen	4				3	9
Kalveren	7	5	12	10	7	9

Gerekend moet worden dat dit grote boerderijen waren, gelegen op de vruchtbare kleigronden van Terheijden. Het waren eerder akkerbouwbedrijven dan veebedrijven. Ze weken waarschijnlijk sterk af van het gemiddelde bedrijf op de zandgronden van de Baronie. Het gemiddeld aantal melkkoeien bleek op de Noord circa 8 te bedragen. Het aantal paarden is wel erg groot, ongeveer 6. Vooral de 6^e Hoeve legde zich wat meer toe op veehouderij, mogelijk voor een deel vetweideij, gezien het grote aantal ossen. Daarnaast had het bedrijf echter ook veruit het meeste jongvee van de hoeven op de Noord.

Op een boerderij onder Hage moest de pachter vanaf 1574 elk jaar minstens 40 'hoornbeesten' houden en verder nog de nodige schapen, paarden, kalveren en varkens. Op de Abtshoeve onder Teteringen hield de pachter in 1546 ten minste 12 melkkoeien, 6 of 8 ossen, 40 'runder' (jongvee), 140 schapen en 7 paarden. Ook op de Alphense abdijhoeven werd veel vee gehouden, vooral schapen.

Zo had de pachter van de centrale abdijhoeve aldaar, de hoeve van Nouweleynde (of Nuleynde) in 1401 een levende have bestaande uit 18 koeien, 12 ossen, 28 runderen, 327 schapen en 13 paarden. Van deze hoeve beschikken we over veel pachtcontracten, zodat we het verloop van de veestapel kunnen volgen. In 1562 waren er op deze grote hoeve 20 koeien, 16 ossen, 47 vaarzen (bedoeld zal zijn jongvee en vaarzen), 216 schapen en 6 paarden. In de loop van de Tachtigjarige Oorlog liep de veebezetting sterk terug. Zo waren er in 1580 nog maar 2 ossen, 2 paarden, 16 runderen en 30 schapen. Op de Koekeldonkse hoeve onder Alphen moest de pachter in 1563 houden: 2 paarden, 2 paar goede ossen, 9 koeien, 11 of 12 'runderen' en 150 schapen (waarvan 30 ooiën) en 4 varkens.

De Tongerloze hoeven onder Alphen werden begin 15^e eeuw al verpacht aan 'laten' of 'hoeveners'. De pachters bedreven de hoeven in halfwinning; dat wil zeggen dat Tongerlo hen het vee, zaigoed en gereedschap voor de helft verschaft. Maar ook betekende dit dat de helft van de opbrengst van het vee naar de abdij moest.

Hoeve van Nuleynde

	1401	1405	1439	1495	1504	1515	1554	1564	1572	1580
Melkvee	18	15	12	18	18	16	20	20	20	
Ossen	12	12	12	12	12	14	14	16	16	2
Jongvee	28	24	34	30	21	36	39	47	40	16
Paarden	13	9	9	6	6	6	3	6	5	2
Schapen	327	313	300	246	211	210	244	216	254	30

Kleine hoeve

	1405	1439	1495	1504	1515	1554	1564	1572
Melkvee	4	5	4	6	3	6	7	6
Ossen	4	4	2	4	4	6	4	6
Jongvee	5	9	9	7	9	10	11	9
Paarden	2	2	2	3	2	2	2	4
Schapen	78	92	93	103	95	107	111	118

Leeuwerkeneik

	1401	1405	1419	1492	1502	1556	1564	1572
Melkvee	8	7	8	8	8	9	10	10
Ossen	6	6	6	6	6	5	6	8
Jongvee	16	17	16	12	15	21	18	24
Paarden	7	5	5	4	5	2	2	2
Schapen	132	128	160	113	126	135	137	137

Hoeve ter Zande

	1401	1439	1495	1503
Melkvee	5	6	5	5
Ossen	4	4	2	2
Jongvee	8	7	6	6
Paarden	2	3	2	2
Schapen	95	76	34	70

De veranderingen in de loop van ca. anderhalve eeuw zijn niet zo spectaculair, althans behalve de dramatische toestanden rond 1580. We zien dat het aantal stuks melkvee vrij constant blijft. Het jongvee, waaronder begrepen ook de vaarzen (verzamelnaam 'runderen' in de Tongerlose administratie) zien we bij de meeste hoeven toenemen, terwijl het aantal paarden soms sterk daalt. Paarden zouden vervangen kunnen worden door ossen, maar deze vertonen geen duidelijke toename. Men zou ook kunnen denken aan een kleiner percentage akkerland of minder keren ploegen, maar ook dat lijkt niet waarschijnlijk. Op de Nouwelandse Hoeve (Hoeve van Nuleynde, eigenlijk Nieuw Land) daalde het aantal schapen aanzienlijk in de loop van anderhalve eeuw; op de andere was dit veel minder duidelijk. Voor een kudde

van circa 100 schapen zal één scheper nodig zijn geweest. Dat betekent dat de Nouwelandsche Hoeve in 1400 drie schepers in dienst moest hebben. Heide was er rondom Alphen meer dan genoeg. De achteruitgang van de schapenteelt eind 16e eeuw in de Kempen zou vooral te wijten zijn aan het verval van de lakennijverheid in de Tachtigjarige Oorlog.⁹²

Het aantal ossen is steeds even: dit wijst waarschijnlijk op het gebruik in spannen, tweetallen. Het vee was veel kleiner dan tegenwoordig. Kleiner vee heeft minder voeding. Op de zandgronden was het steeds moeilijk het vee de winter door te krijgen. Boeren in de zanddorpen als Alphen, Baarle-Nassau en Gilze betrokken hun hooi vaak uit dorpen in het noorden van de Baronie (Oosterhout, Princenhage, Etten) en zelfs wel uit Moerdijk, Meeuwen, Dussen en de Biesbosch. Het hooigras werd meestal in juni gemaaid; met St. Jan (24 juni) was het meeste hooi binnen. In 1568 werd bij de verhuur van hooiland in Heer Otten Gors bepaald dat het hooi er 11 dagen na St. Jan geruimd moet zijn.⁹³

De kleur van het vee was eeuwenlang een mengelmoes: er kwamen rode, vale, ruggel, gremel, blauwe, blare en nog diverse andere kleuren en aftekeningen voor. Een ruggel koe is een dier met een witte aalstreep⁹⁴ (wittrikken), terwijl een gremel beest een exemplaar is met kleine vlekjes.

In de 17^e/18^e eeuw was de kleurverdeling van 387 koeien als volgt⁹⁵:

	N	%		N	%
Rood	138	36	Vaal (grijs)	20	5
Ruggel	56	14	Gremel	26	7
Bont	17	4	Wit	9	2
Zwart	83	21	Blaar	38	10

De meest voorkomende kleur was dus rood, daarna zwart en de derde groep waren de dieren met een witte aalstreep.

Het hooi werd bewaard boven de koeien op een zolder bestaande uit slieten bedekt met mutsaard. Hooibergen kwamen vrijwel niet voor in de Baronie. Een uitzondering lijkt te zijn een boerderij te Zonzeel onder Terheyden, waar in 1569 Jan Back een ‘berch’ van 5 roeden bezat op zijn hoeve; op een ander bedrijf aldaar van dezelfde Jan Back stond een ‘berch’ van 2 roeden. Op de boerderijen rond de Aard onder Princenhage zouden ook hooibergen voorkomen⁹⁶: mogelijk zijn dit toch andere bouwsels. In de schepenakten worden ze in elk geval nooit vermeld en ook in de 20^e eeuw zijn ze hier nog steeds vrijwel niet in gebruik.

Onderhoud wallen, wegen en sloten

Voor een goede bedrijfsvoering was het van belang dat de waterafvoer goed in orde was. Vandaar de bepaling om de sloten wel op te schonen (‘tot den ouden bodem’) zodat het water goed weg kon lopen. De opgehaalde bagger kon nog als meststof gebruikt worden (zie boven). In poldergebieden, waar de pachtboerderijen vaak beemden hadden liggen, waakten de waterschappen over het jaarlijks schonen van de watergangen. Meestal hield men er tweemaal per jaar schouw. Ook de dijken in de

polders moesten onderhouden worden. Vielen er gaten boven de 'groes', dan waren de kosten voor de pachter, grondgaten kwamen ten laste van de verhuurder.

De wallen, in de Baronie steeds met de term gracht aangeduid, moesten ook onderhouden worden, zodat er geen loslopend vee de akkers binnen kon dringen. In 1649 wordt op een boerderij te Klein-Zundert aan de pachter opgedragen de grachten rondom de boomgaard goed op te maken 'met sooyen, sodat daer nyemant, hetsy met beesten oft peirden over en kan'. Gaten in de wal moesten toegestopt worden met zand en zoden en de doornstruiken op de wal moesten in elkaar gevlochten worden, zodat het vee er niet kon passeren. Men kende ook wel tuinen van dood hout, bijvoorbeeld rondom boomgaard of erf. Het voor het aanleggen van een dergelijk vlechtwerk benodigde rijshout ('thuynrijs') mocht men op het bedrijf zelf snoeien. Ook moesten er rondom nieuw ontgonnen stukken grond wallen worden aangelegd. De pachter van de Abtshoeve onder Teteringen moest jaarlijks 40 roeden (40 x 5,6 m.=224 meter) dubbele wallen aanleggen, omdat de oude vervallen waren (1546). Dat moet een enorm karwei geweest zijn. Een wal was toch al gauw ruim een meter hoog en een paar meter breed (10 voeten, bijna 3 meter aan de bovenzijde was een gangbare afmeting). Te Zundert wordt in 1570 gesproken over de aanleg van een 'hoogen gracht' van 5 voeten hoog, dus 1,42 m. De buitenkant van de wallen en de bovenkant moesten uit zoden worden opgebouwd: anders zou bij regen de wal onmiddellijk afspoelen. Op de Hoeve in het Annabos moest de pachter een nieuwe gracht van 500 roeden (2800 meter!) maken langs het pad naar Snijders-Chaam. Bij de Galgenstede moest de pachter de grachten 'rontom en boven gecapzooyt' houden. Op Ter Vloet moest de laat in 1588 12 roeden grachten opmaken: die moesten 5 zoden hoog zijn, zonder de 'capsooye'. Rondom een nieuw mastbos in de buurt van het Annabosch onder Ulvenhout moest in 1769 een 'gracht' aangelegd worden van 4 voet hoog, met een hool ernaast van 3¹/₂ voet diep⁹⁷; bij het Hultense Mastbos (net als het Mastbos bij Breda in bezit van de heren van Breda), moest in 1662 een gracht aangelegd worden van de volgende afmetingen: boven breed 10 voet, onder breed 12 voet en hoog 4 voet⁹⁸(dat is resp. 2,86 m, 3,42 m.en 1,12 meter).

Regelmatig komen we in de contracten de bepaling tegen dat de pachter met 'soyen moet heynen ende nyet met hout'. Deze bepaling slaat waarschijnlijk ook op het omwallen van percelen: er moest geen heining van gevlochten takken ('tuin') om heen gezet worden. Hout was schaars en zoden waren er volop. De 'zooyen voor de grachten 'moesten op de heide gestoken worden. Een deel van de wallen werd opgeworpen uit de directe omgeving, namelijk uit de grond direct naast de wal, waar een 'hool', een droge sloot ontstond (alleen aan de kant van de weg) .

De hekken ('vekens') in de wallen en wegen moesten uiteraard ook onderhouden worden. Soms moesten de hekkenstijlen in de winter onder een afdak gezet worden om rotting te voorkomen. Op Ter Vloet onder Zundert moest de laat 'vreden met hoortvekens', die ook 's winters droog opgeborgen moesten worden. Hoortvekens zullen bestaan hebben uit een vlechtwerk van tenen (horden).

Het onderhoud van de wegen op de boerderij was vanzelfsprekend ook in het voordeel van de pachter. Openbare ofwel 's heren straeten' moesten door een heel buerschap onderhouden worden.

De pachter werd vaak ingeschakeld om de brandstof voor de verpachter te verzorgen. Brandstof kon zijn: mutsaard, meestal gebruikt in de oven en turf voor in het haardvuur. Mutsaard werd gewonnen uit de kap' houw' van schaarhout, die gemiddeld eenmaal per 7 jaar plaatsvond. De heggen rondom de zaailanden en ook wel om de beemden werden dan tot dicht bij de grond afgehouden. De pachter moest vaak vrachten turf bij de verpachter thuisbrengen. Het aantal vrachten turf kon aardig oplopen: zo moest een Ginnekense pachter in de tweede helft van de 16^e eeuw 26 karrevrachten ('voeder') turf naar Breda brengen.

Het knotten van wilgen en maken van mudsaarts. Met wilgenhout kon goed gevlochten worden omdat het erg buigzaam was. Werd o.a. gebruikt voor de weegten en voor 'tuinen'. W. Hansen: Kalenderminiaturen der Stundenbücher, p. 250.

De pachter op de hoeve Nieuwenhuizen moest twee lasten delf- of slag turf naar zijn 'meester' in Breda brengen en ook de vlaggen van 6 roeden 'bleckeling'. Om aan voldoende brandstof te komen moest men in de late Middeleeuwen en de vroeg-moderne tijd wel turf steken of slaan (baggeren van onder het water): hout om te stoken was er veel te weinig. Bij een pachthoeve hoorde meestal wel een beemd of ven waar turf gevonden werd. Ook kon men op de 'vroente' en op particuliere heidevelden nog hier en daar 'bleckeling' steken. Het steken van turf was aan bepaalde bepalingen onderworpen. De turf mocht van de verpachter slechts gedurende één dag of hooguit drie dagen gestoken/geslagen worden. Soms wordt de hoeveelheid turf ook in een bepaald oppervlak uitgedrukt, bijvoorbeeld 5 roeden turf of 3 roeden bleckeling. Een andere mogelijkheid om de hoeveelheid turf die de pachter mocht winnen aan te geven was de 'voeder' of 'last', een karrevracht. Soms

was de pachthoeve gerechtigd in een 'gemynte' een gemeenschappelijk stuk grond, vaak met vennen, groese etc., in elk geval veel waardevoller dan de gewone 'vroente', de heide. Zo lag er een grote 'gemynte' ten oosten van Bavel: de gemeynte van Wervenschot, Camerschot en Coppersheyninge, waarin hoeven te Overakker, Ter Voort en Heusdenhout gegoed waren (o.a. Wolfslaar). De turf werd in het voorjaar gestoken/geslagen en in het veld gedroogd. Bij vrijwel elke boerderij hoorde wel een turfkooy, turfhuys of turfloods, zelfs in de zandstreken van de Baronie.

De pachter had geen gezag over de houtwas: wel schonk de verpachter vaak een bepaald aantal mutsaards voor de stook van de oven, bijvoorbeeld 100 of 200 mutsaards (uitzonderlijk 400 of zelfs 600 op de Hoeve van Vredenberg te Bavel). In plaats van mutsaards kreeg de pachter ook wel geld: zo de pachter van Nieuwenhuizen die in 1568 in plaats van 200 mutsaards een bedrag van 14 stuivers ontving. Op de Blauwe Kamer kreeg de pachter 200 eiken mutsaards ofwel 12 stuiver/100 stuks (1569). Die waren blijkbaar meer waard dan gewone mutsaards (van berk, eik, els door elkaar?). Op de Hoeve Ter Vloet kreeg de laat in 1588 200 mutsaards 'half eycen, halff dooff' (niet-eiken⁹⁹). Op Daasdonk kreeg de pachter in 1551 400 mutsaards per jaar 'om te brouwen ende te backen' of 7 st./100 mutsaards. Mutsaard werd ook wel gebruikt om te 'bodemen', dat is een laag mutsaards in de schuur te leggen, opdat het graan niet vochtig werd.

Voor de heeren Damis Ianssen ende Jo.r Johan vander Strepen, Schepenen in Breda, quamen me Vrouwe Maria Andre, weduwe wijlen d'heer Quartiermeester generael ende Ritmr. Anthonis Crocq saliger met Jo.r Johan de Villegas, Corneth, haeren schoonsone als haeren gecoren vooght ende assistent in desen ter eenre, deselve bekende verhuert , ende Jan Cornelis Leijten, woonende in de Haeghe ter andere sijden, die bekende gehuert te hebben, haer Vrouwe Crocq qualitate qua Grootte hoeve , landerijen ende erffenissen genaemt de Hoeve van Valckenberch, voor soo veele van de selve hoeve gelegen is onder Ghilse ende Ghinneken, namentlijk de parcheelen van saeijslanden, weylanden, groese ende erffven der selver hoeve, die bij Anthonis Gestelaers, Adriaen Reijnvaen ende de vrouwe verhuerdersse besaeijt ende gebruyckt sijn geweest, met een gedeelte inden hoff tot des huerders nootdruft. Voorts sal den huerman oock vande huijsingen bewoonende ende tot sijne gebruijcke hebben de twee keuckens met een camerken metten voorsten kelder ende den corensolder omtrent den stalle, oock de achterhuysinge ende stallinge daer aen behoorende met den missum ende de grote schuere opde selve hoeve. Ende me Vrouwe Crocq behout onverhuert tot haeren gebruijcke ende profijte de nieuwe getimmerde ende voordere huijsingen op de selve hoeve, mitsgaders de tassinghe int voors.achterhuijs bij haer vrouwe verhuerdersse boven met ribben ende mutsaert gemaect ende met hoij beleijt, oock den stalle tot vier peerden te setten ende den geheelen boomgaert ende het meerder gedeelte vanden voors.hoff aldaer, gelijk alle soo geconditioneert ende aen den voors.huerder aangeweesen ende bij hem huerder daer op geaccepteert is ten genoegen. Voor eenen termijn van ses eerstcomende jaeren ofte saeijsouen, ingaende ende te aenveerden halff meert anno XVI C drijentsestich naestcomende soo veel de huijsinge ende schuere als landerijen voors. ende wederom aff te scheijden halff meert XVI C negenentsestich toecomende, elck iaer om ende voor de somme van achthondert gulden tot veertich grooten vlaems t'stuck, vrij gelt, boven alle lasten ende impositien, die vande gehuerde goederen, soo van s'Landts als dorps wegen, t'sij horengelt¹⁰⁰, gemethgelt¹⁰¹, contributie¹⁰², dorpslasten , conincxbede¹⁰³ ende andersints te betaelen vallen sullen alreede ende deese huere geduerende noch verder omme te slaen ende op te stellen, egeene daarvan uijtgesondert, alsoo de vrouwe verhuerdersse vrije gelt van alles is bedingende, iaerlijcx precies martini den elfften november te betaelen soo de contractanten voors.bekenden. Ende den eersten verschijndach sal sijn den elfften november anno XVI C drijentsestich naestcomende ende soo voorts van iaere tot iaere desen huertyt geduerende met geen mindere munte als twee stuijvers weesende in goeden gevalueerden gelden aen handen van voornoemde Vrouwe Crocq ende niemant anders binnen Breda iaerlijcx uijtterlijck voor kersmisse den vijffentwintichsten december te betaelen ende voorts op de volgende conditien. Als naementlijk alleen het landt dat ten inganck deser huere voors.opgesaeijt sal weesen is geconditioneert dat bijden huerder voornoemt t'selve inde hock geleverd ende d'een gerechte helft alsdan van dien bij hem huerder ende de wederhelft respectieve bij me Vrouwe Crocq in den ooght anno XVI C drijentsestich halff ende halff gedeelt ende genooten sal werden, des sal hij aencomenden huerman ten uijtganck sijner hueriaeren voors.van gelijcken wederom soo veel lants wel custbaerlijck gemist ende opgesaeijt moeten overleveren omme de vruchten daer van bij hem ende de Vrouwe verhuerdersse ofte alsdan haeren huerman inden ooght XVI C negentsestich wederom in de hock gedeelt te werden halff ende halff.

Den huerder sal tot sijn nootdruft mogen steken soo veel bijltorff¹⁰⁴ als hij in sijn huijshouden van doen hebben sal ter plaetse daer de Vrouwe verhuerdersse hem aenwijsen sal, sonder den selven te mogen vercoopen, vermangelen¹⁰⁵ of wechgeven in eeniger manieren.

Item den huerder sal gehouden sijn voor het wel voldoen sijner belooffde huerpenningen ende het presteren deser conditie tot sijnen coste voor schepenen ter secretarije binnen Breda te stellen twee goede, solvente borgen binnen der voors. Stadt ofte Lande van Breda woonachtich ende genouch gegoeijt sijnde, met verbant van eenige speciale erffgoederen ten genoegen vande vrouwe verhuerdersse, t'allen tijde ten vermaene vande selve Vrouwe verhuerdersse.

Welcke borgen sullen staen als principaele huerders ende pachters ende sal de Vrouwe verhuerdersse een voor al ende voor t'geheel, die het haer gelieven sal, sonder te observeren eenige ordre van divisie ofte excussie¹⁰⁶ mogen aanspreken ende executeren met alle heeren rechten ende rechten sonder eenige rechtvoordering daeromme te doen, namptisatie voor alle contradictie voor te gaen, des sullen de voors.borgen hebben gelijcke executie den eenen op den anderen ende opden principaelen pachter voor t'gene waer voor sijn eenichsins beschadigt souden mogen werden.

Item ingevalle den huerder sijne belooffde huerpenningen niet promptelijck als boven jaerlijcx voldoet, oock ingevalle eenige van sijne gehuerde goederen int geheel ofte deel buyten wete ofte consente vande

Vrouwe verhuerderse aen iemant anders comt over te laeten, voorts te verhueren ofte laeten gebruijcken, mitsgaders ingevalle hij huerder dese huercedulle in eenige andere punten comt te buijten te gaen ,sal hij huerder in sulcken gevalle vervallen in eenen dobbelen pacht ende daer en boven oock vervallen sijn van sijnen voorderen huertijt, indien het de vrouwe verhuerderse gelieffit maer anders niet. Soo dat de vrouwe verhuerderse de selve goederen int geheel terstont uijtter handt ofte openbaerlijck aen eenen andere sal mogen verhueren ende wat deselve minder comen te gelden met alle costen opden selven gebrekgigen huerman ende sijnen borgen reëllyck met parate executie verhaelen ,soo dat den huerman sijne gehuerde goederen selfs sal moeten gebruijcken ende wel missen ende bouwen¹⁰⁷, gelijck een goet huerman schuldich is ende behoort te doen.

Item den huerman sal iaerlijcx moeten leveren thien mandele geluij ofte stroij tot onderhouinge der huijsingen ofte maecken van eenige nieuwe huijsingen, tot welcke repareren ende maecken den huerder sal moeten aenhaelen alle materialen van calck , steen, leem, banden, geerden, ende den metser ,timmerman ende decker dienen ende cost ende dranck geven,alles sonder iets daervooren aende huerpenningen te mogen corten.

Item den huerder sal oock de huijsingen wel bewaeren opdat door hem huerder oft sijne boden ende huijsgesinne egeene schaede geschiede,op pene alle deselve schade op hem huerder ende sijne borgen te verhaelen.

Item den huerman sal alle schouwen ende andere slooten van syne gehuerde goederen, wegen ende stegen,loffelijcken moeten grontslooten¹⁰⁸ ende maecken naer den keure des landts, de aerde daer uijt comende in hoopen setten ende met misch gemenght sijnde over de weijden te voeren, de grachten met behoorlijcke reparatie onderhouden enden houtwasch op ende om dese verhuerdere goederen staende ende wasschende (die de Vrouwe verhuerderse bij desen niet en mede en verhuert,maer aen haer selven behout) buijten cost ende last van verhuerderse naer uijtterste vermogen als sijn eijgen houtwasch wel gaede slaen op dat daer door hem ofte sijne andere luijden egeen schade geschiede, op pene¹⁰⁹ vande selve schaede selfs te verantwoorden

De diijven die op de verhuerde goederen dese hueriaeren geduerende gehouden souden mogen werden sullen wesen tot profijte vande Vrouwe verhuerderse.

Item den huerder en sal ten uijtganck sijner hueriaeren egeen stroeijsel, vlagsel, mist, lange ofte corte bossellen stroij van dese gehuerde goederen mogen vervoeren ofte medenemen eenichsins verder ofte meerder getal,als hij huerder opte selve hoeve heeft opgebracht, d'welck tijde van sijn opbrengen pertinent sal werden aengeteckent.

Item de Vrouwe verhuerderse conditioneert noch dat sij geduerende dese hueriaeren aen dese verhuerde goederen sal mogen doen slooten, planten en ende graven naer haer believen ende goetduncken, sonder iemants contradictie.

Ende werden alle dese erffenissen verhuert met de placken onbegrepen der preciese maete¹¹⁰, gelijck deselve gelegen sijn stootende mindere ende meerder maete metten voet tot profijt ofte schaede vanden huerder, soo als die sijn gelegen.

Den gebrekgigen huerder ten verschijndaege voors.niet betaelende sal aende roeijdraegers ofte deurwaerders voor elcke sommatie,renovatie ende executie moeten betaelen t'elcke reijse soo als de gebrekgige huerders ofte traege betaelders van sijne hoocheijts gepachte landen gehouden sijn te betaelen thaeren lasten.

Ten lesten is mede bevoorwaert dat den huerman van dese hoeve sich oock niet en sal vervoorderen eenige weij ofte hoijlanden te schueren en de te besaeijen,sonder haer Vrouwe Crocq voorgaende consent, op pene van dobbele huerpenningen te moeten betaelen ende van sijn voorderen huertijt vervallen te sijn soo me Vrouwe Crocq sulcx belieft maer anders niet.

Verbijndende de voors. Vrouwe Crocq voor t'leveren vande verhuerde huijsinge, schuere, landerijen ende erve voors. ende den voors. Jan Cornelis Leijten voor het wel voldoen van sijne voors. belooffde iaerlijcx te verschijnen huerpenningen ende het presteren ende volbrengen van alle de besproken conditien voors. respectie hene persoonen ende alle heure goederen voors.,roerende ende onroerende,tegenwoirdiche ende toecomende, met pande als gereet gelt ten tijden voors. ende tot meerder versekertheit soo sijn mede voor de voors. heeren Schepenen gecompareert Cornelis Adriaen Leijten ende Adriaen Cornelis Leijten, den vader en de broeder van den voors. Jan Leijten, huerman ende hebben hen te saemen oock elck besonder een voor al ende elck als principiael borgen ende schuldenaeren gestelt tot voldoeninge van allen t'gene voors. is voor den voors.Jan Cornelis Leijten,huerder. Verbijndende daer voorens oock hene persoonen ende alle hene goederen, tegenwoirdige ende toecomende oock met pande als gereet gelt ten tijde voors.,dies gelooft den voors.Jan Leijten,huerder, sijnen vader ende broeder voornoemt van dese haere borchtichte altoos vrije, costeloos ende schaedeloos te houden ende ontheffen onder verbant als voor. Actum Anno XVI C tweentsestich,vier daegen in octobri

(Voor schepenen van Breda) Quam Cornelis Iacop Anthonij Tacx van Oeckelsone, kende ende lijde mits desen gehuert te hebben van Mijn Eerw. heere Johan van Son, Pastoor in Cleyn Sundert, die mede compareerde insgelijckx aenden selven bekende verhuert te hebben, de hoeve genaemt ter Vloet, mette huysinge, saeylant, weylant, beemtlant (sic!) met heure toebehoorte, gestaen ende gelegen tot Cleijn Sundert voorschr. by de Pastorye alsoo groot ende cleyn als Cornelis Henricxen vuytte Hage die laest in hueringe heeft gehad, vuytgenomen de weyde aende noortzyde vande thiendschuer gelegen, daer de dreve in is ende den Haeckacker, eenen termyn van ses iaer, die ingaen sal te half meert anno XVI C ende tweendertich ende verschynen St. Mertensmisse int selve iaer ende het leste iaer sal verschynen sinte mertensmisse anno XVI C ende sevenendertich naestcomende behoudelyck een yeder syn berouw ten halven termyn. Midts dat den genen die affstandt wil doen dat sal moeten goet tyts voer Bamisse int expireren¹¹¹ van tderde iaer opseggen. Ende dat voor de somme van hondert en veertich Rgld, t'stuck tot veertich grooten Vleems, ende vier veertelen rogs, goet ende custbaer opden gront gewasschen, van caf en cniesschen¹¹² wel gereynicht. Te betalen promptelyck altyt Ste. Mertensmisse in elcken iaer, vrye gelt sonder yet daer aen te corten van ennigerhande lasten. Des sal den pachter allen de graenthienden van deser hoeve aen syn selven behouden sonder iemant iewes daer van te geven. Item de voors. pachter sal oock alle iaer deze huer geduerende de seventich pont goede boter te leveren, d'een helft omtrent de meye, goede meye boter ende dander helft omtrent Bamisse¹¹³, goede spurrie boter, met vyftich eyeren ende vier meertsche kieckens, half haentkens ende half hinnekens omtrent Ste. Jansmisse ofte in stede van desen een coppel capponen naer believen des verpachters. Sal oock de voors. pachter gehouden syn iaerlycx voordien verpachter van Sundert te voeren op synen cost ende last tweendertich veertelen rogs, tsy tot Breda, Roosendael ofte Leur oft daer t den verpachter gelieven sal. Item sal noch iaerlycx eenen dach met wagen en peerden inden oighst den verpachter moeten dienen, met noch eenen anderen dach naer syn believen. Item in alle reparatie oft nieu timmeragie sal desen pachter de arbeyders de cost geven, sonder corten de dachgelden verleggen¹¹⁴ ende den verpachter corten. Maer al wat hy by hem selven oft syn volck doen can daer en sal hy geen aerrebeyderen toe stellen oft iet af te rekeningh mogen brengen ende alle materialen aenhaelen ende de deckers ende metsers dienen. Sal noch tot reparatie van t'dack alle iaer moeten leveren twintich mangelen goet geschut strooy, dat loflycx leverbaer¹¹⁵ sal wesen. Ende sal den pachter durende den tyt deser pachtginge geen ander goet mogen teulen dan tot dese hoeve sorterende ofte byden verhuerder hem aangewesen opde verbeurte van t'half profyt oft schaeby daer van comt. Desen pachter wordt oock gehouden een buynder heyden by den verpachter hem aen te wysen te breeken¹¹⁶ ende tot lant te maecken metten eersten te beginnen ende te vervolgen omme vruchten te saeyen ende te winnen. Sal den pachter oock gehouden zyn door synen scheper mede te doen hueden xxv oft dertich des pastoors schapen. Item alle den houtwasch hout den vercooper(!) aen hem selven, d'welck desen laet altesamen wel trouwelyck bewaren ende bevryden sal van alle schade ende misbruyck ende daer oock self egeen gebruyck af hebben sal dan tot stalwisschen¹¹⁷ ende bessemrijts tot synen gebruyck. Het schot, als ennich schaerhout geboscht is, drye iaren lanck bevryden van alle beesten op de schade van t'selve op te richten¹¹⁸ ten meeste pryse. Desgelycx oock van nieuwe plantinge ende als men boscht sal den laet syns gerief binnen halen met kennisse ende consent vanden verpachter van t'gene hy van doen mocht hebben. Want anders hout afhouden sal t'selve betalen oft de schade daer van oprichten. Ende soo wat desen laet oock mach van des verpachters hout al eest¹¹⁹ met consent ende sal daer maer syn gebruyck af hebben ende int afscheyt laten.

Item int afscheyden sal de pachter de huysinge wel gerepareert laten van wanden ende daken ende alle t goet wel bevryt ende beheynt ende met geen houdt tot eenige plaetsen heynen¹²⁰ opde verbeurte van thien st.(?) tot elcke plaetse met noch restitatie (restitutie?) vande schade int hout gedaen. Alle buyten hollen wel geruympet ende onderhouden, waterlaten, slooten, beecken soo dat behoort, straten ende wegen op helpen maecken ende andere gebuerlycke¹²¹ rechten onderhouden soot behoort in soo verre deselve hoeve daerin gehouden is ende sal oock nergens egeene overgangen¹²² mogen toelaten daer men niet schuldich is over te wegen oft te laten gaen. Den pachter moet een buynder vant oude lant deser hoeve braeck laten in het afscheyden dat meest behoeft sonder die hoeve¹²³ die oock moet ombesaeyt blyven tsy coolhof oft errithof¹²⁴ oft wat vruchten die hij daer op laet tot half meert van syn vertreck sullen den gront volgen 't sy voor den verpachter oft den toecomenden laet. Int afscheyden van deser hoeve sal den hoevener inden oighst half de vruchten op den gront laten ende oock vant nieuw lant tot proffyt des verpachters oft den toecomenden laet. Deselve opmayen, bynden ende in hoope stellen naer ouder usantie deser quartieren¹²⁵

sonder malcanderen ennich bedroch te doen oft twist te maecken. Int afscheyden van dese hoeve en mach dese laet geen misch, asschen oft aerden afvoeren oft laten afvoeren, maer moeten al te samen opden gront laten op de pene vyfentwintich st.te verbeuren tot proffyt vanden verpachter. Voor t uytgaen van desen termyn ende sal desen laet niet mogen afrecken noch eenichderhande beesten hoedanich die syn vanden gront doen voor half meert teynens iaers synder pachtinge sonder consent des verpachters. Voor dese pachtinge ende gebruyck van huysse ende erve met oock voor ongeval van brande by hem oft synder schult toecomende sal desen pachter goede sufficante borge stellen tot synen cost ende last gelyck Peeter Ian Roovers woonende tot Rysbergen als borge principael benefens hem pachter geloven t'samenderhant ende elck als principael ende voor al op heerlycke, parate en reele executie met pant als volhouwen pant dese pachtinge met alle conditien in dese voorwaerde begrepen te voldoen. Verbyndende daer voor henne persoonen ende alle henne goeden haeflyck ende efflyck die sy nu ter tyt hebben oft naermaels mochten vercrygen tot wat plaetsen die syn ende bevonden mochten worden. Afgaende ende renuncierende alle exceptien, privilegien, porteyen ende alle diergelycke beletselen ter contrarian dienenden om die betalinge oft andere conditien te ontgaen oft te vertrecken ende voorts op alle hoevenaers ter plaetse voors.recht.Et cum relevatione predictae Cornelis Iacop Anthony Tacx se et suis....

actum anno XVI ende xxxii, acht dage in julio

BIJLAGE 3:VERHUUR VAN DE HOEVE KLEIN WOLFLAAR TE GINNEKEN, 1567 (R472,F215V-218)¹²⁶

(Voor schepenen van Breda) quam Merten Adriaen Mathys Meren zone ende Cornelia wylen Cornelis Cornelis zoons van Bergen dochter zyn huysfrouwe metten voorgenoemde Merten, heuren man ende voight, kenden ende lyden dat zy van Cornelisen Waechmans wederom van nyeuws wittelick gehuert ende gepacht hebben desselven Waechmans hoeve, goede ende erffnisse nu genoemt Cleyn Wolfslaer, tot Ghinneken tOveracker opten kerckwech gelegen, die zy nutertyt in laetschappen gebruyckende zyn te weten inden yersten den Huysacker metten gaersdries¹²⁷, hof ende de Hofstadt¹²⁸ ende oude missie daer oostwaert aen liggende tesamen groot zynde omtrent acht loopensaet liggende noortwaert aenden kerckwech ende oostwaert aen sheeren strate van welcke hofstadt voorgen.Waechmans in oft omtrent meerte anno zesentzestich ludicx style het woonhuys afgebroken heeft ende in oft omtrent meerte anno zevenentzestich ludicx de schuere, het torfhuys ende de verckenskoye van daer verroden ende verset heeft en welcken hof, hofstadt ende missie de huerder voor hem in het toecomende jaer xv achtenentzestich zal moeten effenen ,de hoochten inde leechten doende, daer af maekkende eenen gaersdriesch oft weyde. Noch het heyvelt oft groesvelt genaemt het Hoyvelt mette Lye daer westwaert lanx neven liggende gelegen dit Hoyvelt noortwaert aenden Kerckwech ende oostwaert aenden Huysacker voors. Op welck Hoyvelt de voorgen.Waechmans het voorschr.oudt woonhuys, schuere, torfhuys ende verckenskoye geset ende geroeden heeft ende welcke Hoyvelt de voorgenoemde Waechmans van zyn ander hoeve daer by liggende genaemt Wolfslaer te meerte zesentzestich ludicx genomen heeft ende zal dese huerder bynnen het jaer achtentzestich tzelve Hoyvelt geheel tot landt maecken ende met rogge oft havere besaeyen. Noch omtrent een veertelsaet erf onder landt ende weyde genaemt den Vogelsanck¹²⁹ gelegen by oft omtrent voorschr. nyeuw huysingen zuytwaert aenden Kerckwech voorschr. ende welck landts dese laet in dit toecomende jaer achtenentzestich voirts twee kip¹³⁰ diep zal spaden alzo hy in dit jegenwoordich jaer zevenentzestich begonst heeft te doen ende zal dit landt wel moeten missen ende alzo inde twee laetste jaerhueren ende tot zynen afscheyden geheel tot een weyde laten liggen. Noch een buynder lants genaemt den Elsacker gelegen daer by oft omtrent noortwaert lanx aenden Kerckwech voors.metten straetken daer oostwaert voor liggende ende daertoe behorende. Noch een stuck lants groot omtrent een buynder genaemt de Winckelrht gelegen oick daer omtrent naeden Buystelberch toe. Noch omtrent vyfvyerendeel buynders beemden genaemt den Ham,gelegen by oft omtrent den Buystelberch opte Marck achter Jans Phannart van Hoeye goet, zoo groot ende cleyn als de voors. zess parcheelen gelegen zyn ombegrepen der maten. Ende noch alsulcken broeckrecht als men mette stede voorschr.van ouden tyden heeft inde gemeynen van Wervenschot, Camerschot, Coppersheyninge ende de Gansweyde. Altesamen eenen termyn van vyer jaeren lang duerende ende achter malcanderen zonder middel volgende. Daer af dierste jaer ingaen ende beginnen zal te half meerte anno xv C achtentzestich ludicx style naestcomende ende dleste jaer van dese vyer jaerhueren zal expireren ende vutgaen te half meerte anno xv C tweentzeventich oick ludicx style. Die twee yerste jaeren tsaers om ende voor tweentwintich veertelen rogs goet ende custbaer te leveren mette mate van Breda bynnen Breda. Daer

af den yersten verschijndach zal zyn te lichtnisse anno xv C negenentzestich ludicx style. Ende noch de twee yerste jaeren tsaers om ende voor zessenveertich karolus gulden, tstück tot veertich grooten vleems, daer aff den yersten verschyndach zal zyn te Kersavont anno xv C achtentzestich. Ende de twee leste jaeren tsaers om ende voor vyerentwintich veertelen rogs goet ende custbaer ende vyftich karolus gulden. Item alzo de laet voorgen. mette voorschr.hoeve mede in hueren heeft alsulcken broeckrecht als totte zelve hoeve van ouden tyden behoirt zoo eest vorwaerde ende merckelick ondersproken geweest zoo wanneer den voorgen.Waechmans believen zal dit broeckrecht van dese hoeve nae hemwaerts te nemen ende zyn proffyt daer mede te doen dat hy tzelve zal mogen doen mits den zelve laet oft pachter daer voor jaerlicx kortende drie karolus gulden aen zyn jaerlicxe huerpenningen. Item de voorgen. Waechmans behoudt te hemwaerts alle den houtwasch van de hoeve ende goede voorschr. Ende den laet voorgen.moet den selven houtwasch bevreden ende gadeslaen zoo datter egeen schade in en gebeure int afbyten, croocken oft afhouwen,principaelic int schot de drye yerste jaeren nae dat het hout geboscht zal zyn. Item de laet voorgen.zal eenen schoonen gaersdriesch aende nyeuwe huysingen en de missie moeten maecken.Des zal hy den gracht liggende lanx den Kerckwech mogen vutworpen ende inde messie cruyden ende totten gaersdriesch vuegen. Item zoo wanneer daer ennige reparatien aende huysingen,schuere,torhuys oft verckenskoje te doen zullen vallen zoo zal de laet voorgen. alle de stoffe daer toe behoevende aen moeten halen ende den tymmerman, metsor oft decker den cost geven ende den decker dienen. Item de laet voorgen.zal gehouden zyn bynnen de huerjaeren voors.wel ende loffelick te onderhouden alle de heyningen, veken, wegen, schouwen¹³¹, waterloopen ende andere slooten ende holen vande hoeve ende alle gebuerlicke rechten te onderhouden. Item de laet voorgen.en mach de hoeve oft goeden voorschr. int geheel oft in deel eenen anderen nyet vorts verhueren oft en mach hy oick duerende dese huere egheen ander lant oft drieschen diemen omdoet den voorschr.Waechmans nyet toebehoirende zelve bedryven oft in huere hebben mer hy mach wel beemden ende weyden totte zelve hoeve gebruycken ende in huere nemen. Item de laet voorgen. en mach duerende deze huere egeen borge voor yemanden worden of egeen bosschen coopen dan voor zyn zelfs berninge. Ende hy moet zyn vyer, licht ende assen alzo bewaren ende leggen datter aende huysinge egeene pericle af en come. Item alzo de laet voorgen. deze hoeve eertyts te weten te half meerte anno xv C drieentzestich oft daer nae aenveert heeft zonder ennige messinge daer op te vynden ende alzo de voorgen.Waechmans hem tegens den saeytyt oft tegens Bamisse anno drieentzestich hier tegens gegeven ende geschoncken heeft zeshien karolus gulden tstück tot veertich grooten vleems eens om daer mede te coopen twee schepen miss. Waertegens de laet voorgen. te half meerte anno xv C achtentzestich ludicx style nu naestcomende opte hoeve voorschr. laten moet allet miss ende alle de ruychte, eerde, assen ende oick mede alle het eritstroy datter op gemaect ende vergadert zal wesen zonder dat hy ennich van desen ennigen tyt tzy voor oft nae zyn afscheyden elders vande hoeve ende goeden voorschr.zal mogen vueren. Zoo eest vorwaert datmen te half meert anno xv C achtentzestich ludicx style naestcomende eenen pegel vande missie zal maecken ende de laet voorgen.zal desen pegel int vutgaen van dese huere te weten te half meerte anno xvC tweentzeventich moeten volleveren ende zal daer en boven moeten maecken dat deze missie dan altyt weert zal wesen de bovengeschreven zeshien karolus gulden eens die de voorschr.Waechmans totte voorschr. twee schepen miss hem eertyts zoo voorschr.is heeft betaelt. Ende offer te half meerte anno xvC tweentzeventich ludicx style oick meer miss, ruychte, eerde, assen ende eritstroy op dese hoeve bevonden werde dan te half meerte anno xvC achtentzestich ludicx style nu naestcomende daer op bevonden zal worden dat zal dan daer al tsamen oick op moeten blyven zonder dat hy ennich van desen tot ennigen tyt ende tzy voor oft nae zyn afscheyden elders vande hoeve ende goeden voorschr.zal mogen vueren. Ende ten eynde de laet voorgen. te beter tzyden afscheyden een goede missie opt goet voorschr. zoude laten zoo is vorwaerde dat hy int leste jaer zoo veel beesten opte hoeve voorschr.houden moet tot zynen afscheyden te weten tot half meerte anno xvC tweentzeventich toe als hy in enniche vande voorgaende jaeren gedaen zal hebben ende zal hy oick egheen beesten dese huerjaeren lang geduerende elders mogen stallen oft logeren dan opte hoeve voorschr. Item alzo de laet voorgen.allet zaeylant vande hoeve voorschr.tzynen yersten opcomen in goeden reke¹³² ende wel gemist aenveert heeft,zoo zal hy tzynen afscheyden dat oick in goede reke moeten laten ende hy zal den geheelen Vogelsanck voorschr.te zynen afscheyden ombesaeyt oft braeck moeten laten. Desgelycx oick den Elsacker voorschr.behalven dat hy inden selven Elsacker zal mogen besaeyen op dertich roeden lants nae zoo veel lants als het hooch oft het saeylant vanden voorn.Vogelsanck groot is. Ende voorts den voorschr. ouden Gaersdriesch, hof, hofstadt, missie ende opstal¹³³ liggende aende oostzyde vanden Huysacker voorschr.ende oick den nyeuwen gaersdriesch ende hof die hy maecken zal int Hoyvelt by de huysingen voorschr. mer allet ander saeylant als den Huysacker, het Hoyvelt ende de Winckelyt zal hy wel ende custbaerlick moeten missen ende alzo mogen bezaeyen met winter rogge al-

leen indient hem belieft. Ende inden oighst daer naestvolgende zal hy oick allet coren dat opt goet voirschr.dan gewassen zal zyn moeten leveren inde hocken ende van t coren dat opten Huysacker ende opte Winckelryt voirschr.gewassen zal zyn daer van zal hy den helft ewech mogen vueren tot zynen eygen prof-fyte ende dander helft zal hy daer moeten laten tot des voirschr.Waechmans oft zyns toecomende laets proffyt . Ende om den voirgen. Cornelis Waechmans ,verhuerder vande jaerlicxe huere ende pachtinge ende van alle de vorwaerden ende conditien bovengescreven wel te verzekeken zo hebben de voorgen. Merten Adriaen Mathys Meren zone en de Cornelie wylen Cornelis Cornelis zoons van Bergen dochter, zyn huysfrou hem daer voor verbonden ende in handen geset, verbynden ende setten in handen met desen all hon levende have, beesten, huysraet ende andere haeffelicke goeden die zy opte hoeve voirschr.gebracht ende vervuet¹³⁴ hebben ende brengen oft vervoeden zullen ende voirts hen zelve ende alle hen andere goeden, ruerende ende onruerende, presentia et futura, met pande als greeet gelt telcken termynne. Voirts zoo zyn voirdre schepenen voirschr. gecomen Jan Mathys Merenzone tot Ulvenhout ende Cornelis Jans Wagemaeckers zone byden Buystelberch beyde onder Ghinneken woonende ende geloofden gesamenderhandt ongezendert ende een voor al hier af voordren voirgen. Mertenen Adriaen Mathys Meren zone ende Cornelia zyn huysfrou te doen als goede borgen in zoo verre daer af aenden zelve Mertenen ende Cornelia principaelic ennich gebreck waer. Verbyndende daer voor oick als borgen gesamenderhandt ongezendert ende een voor al hen zelve ende all hon goeden,ruerende ende onruerende,presentia et futura, dies geloofden de voorgen.Merten Adriaen Mathys Merenzone ende Cornelia zyn huysfrou principalic onder de verbyntenisse van hen ende van alle hon goeden voirschr. hon twee borgen voirschr.ende elcken van hen hier af altyt schadeloos te quyten. Ende de voirgen. Cornelis Waechmans oick mede voorde schepenen voirschr.persoonlick comparerende bekende dat hy den voirgen. Mertenen Adriaen Mathys Meren zone ende Cornelian zynre huysfrou zyne hoeve ende goeden voirschr. verhuert heeft inder manieren ende op alle de vorwaerden ende conditien bovengescreven, alles zonder fraude ende argelist. Actum anno xv C zeventzestich,zess dagen in novembri.

BIJLAGE 4: VERHUUR VAN DE ABTSHOEVE ONDER TETERINGEN, 1546 (ABDIJARCHIEF TONGERLO, II-283, F283-286)

Michiel Willems van den Eynde van Alphen heeft in huringhe genomen van mynen heer den prelaet van Tongerlo voirschr. prelaets hoeve, gelegen tot Teteringen onder Bredae geheyt de Hoeve inde Vucht, met allen huere toebehoerten gelyck Johanna Bartels die gehouden heeft metten nyeuwen lande dat de voirschr.Johanna ter toelingen heeft gebracht ende met allen de beempden zoe van binnen huere als van buytenhuere ende dat eenen termeyn van twelf jaren lanck duerende ende met zess jaeren aff te staen zoe wyen dat believen zal van beyen zyden. Dies sal degene die affstaen wilt, dat den anderen een half jaer tevoeren opsegghen waer aff dysterste jaer van deser pachtingen sal innegaen te half meerte anno xv C lviii stilo Camerix op alle condicien hier nae volgende.

Inden yersten eest voirwaerde dat oft deze pachtere aflivig worde binnen middelen tyde van dese pachtingen zoe mach myn Heer deze hoeve nae hem neemen en yemande anders verpachten nae zyn beliefte. Item de pachter sal jaerlix betalen voerden pacht van dese hoeven metten voirs.nyeuwen lande neghentien sestere roggen ,goet leverbaer greyn, hierlants goet, te leveren metten mate van Bredae, binnen Bredae op zynen cost geleverd daer myn heer believen sal. Waer aff den yersten betaeldach sal weesen Ste.Andriess anno 1548, want ten yersten oighst sal desen pachter half hebben tgene dat syn voirsaet gesaeyt heeft daer aff hy mynen heere de pacht moet betalen ende voer t voerlyf¹³⁵ vande voirs. hoeve geheyt die binnenhuere sal dese pachtere jaerlix betalen sestich Kar.gld. tstuc ten xx st. ende noch hondert ende vyftich ponden sueter booteren voer myns heeren tafel, waerof den yersten termeyn verschynen sal Ste.Mertensse inden winter anno 1548 ende alsoe jaerlix vervolgende.

Item binnen een jaer moet die pachter in geschrifte overbrengen allen die parcelen vande erven,landen,beempden, heyden ende weyden deeser hoeve toebehoerende met een gesworene landmeeper gemeeten ende punctelic met zynen namen ende reengenoten¹³⁶ zoewel vanden beempden vande buyten huere als andersins ende mette lasten daer wtgaende ende oft die pachtere hier inne gebreckelyck waer ende die oprechte mate van de voirschr.erven nyet over en brochte binnen den voirs. tyde,zoe mach mynen heere tselve erve doen overmeeten ende oft hy dan meer erfs bevonden te zyne dan die pachter overbrocht sal hebben,dan zoude myn heere nae hem neemen ende elders verpachten, nochtans en zoude die

pachter egheen cortsel hebben aen zyne pacht ende die landen liggende onder Oosterhout sal hy oyck met goede specificatien moeten overbrengen als boven.

Item de beempden oft weyden vanden buytenhuere nae doude manieren sal dese pachter oyck houden metten... van de hoeve ende sal jaerlix op Ste.Mertensdach inden winter daer voer betalen mynen heere tot Nuleynde sestich karolus gld.,munte als boven.

Item de pachter moet dese hoeve selve bewonen,winnen ende toelen¹³⁷ sonder die yemande voorts te moighen verhueren,int geheel oft int deel sonder myns heeren voirschr. consent opde verbuerte vanden huere tot myns heeren profyt.

Item mach oyck anders egheen landen toelen oft winnen ,noch oyck peerden oft ossen daer toe leenen oft verstrecken om yemants anders landt te winnen dan deeser hoeve toebehoorende opde peene van vier Kar.gld. tot myns heeren profyt zoe dicmaels dat bevonden sal worden.

Item gemerct dat de pachter opde hoeve plach te houden een slachmoelen¹³⁸ ende den arbeydt gedaen wordt metten gemeynen peerden en sal hy voortaan egheen slachmoelen moghen houden sonder myns heeren moet¹³⁹ daer af te hebben. Ende alle die coecken moet hy bruycken totten gemeyn beesten¹⁴⁰.

Item en mach nyet vermangelen oft enichsins vertieren¹⁴¹ eenich hoye, ghers¹⁴², heyde oft weyde op de verbuerte vande pachte, maer moet dat al bruycken ten orbare¹⁴³ vande gemeyne beesten, welck te verstaen es vande binnenhuere ende oyck vande buytenweyden oft buytenhuieren.

Item de voirs. pachter moet jaerlix betalen tot zyne laste allen die pachten, chysen ende renten, zowel onder Oosterhout¹⁴⁴ als elders gaende gewoonlyck wten goeden van dese hoeve ende daer en boven sal hy tot zynen laste moeten onderhouden den Caedyck soe verre dat der hoeve aengaet ende oyck andere reparatien van straten oft dycken die de hoeve gewoonlyck is te houden.

Item in gevalle daer een nyeuwe sluyse gebrake om die gemeyn beempden te wateren¹⁴⁵ oft te ontwateren daerinne sal myns heere contribuieren nae rate van zynen beempden die daer gewatert ende gebeetert sullen worden ende anders nyet.

Item alle slooten,waterlaeten ende ryolen,daer de water duer plach in voertyden synen loop te hebben moet die pachter opgraven, ruymen ende vagen tot goetsmans prijse¹⁴⁶ totten ouden boedem toe al tot zynen laste ende die alzoe wel gevaight ende geruymp laten in zynen afscheyden.

Item allen die huysingen, schuere, stallen, coeyen dese hoeven toebehoorende moet die pachter al wel ende loffelyck onderhouden van wanden ende daken ende oyck van alle andere cleyne reparatien diemen op drye daeghen met drye werckluyden zouden connen gemaken ende moet daertoe geven alle die stoffen sonder eenich cortsel¹⁴⁷ daer aff te hebben zoe dickmael des van node sal weesen ende oft hy zulcke reparacien in tyde nyet en dede ende naemaels doir zyn negligentie meer schade geschiede dan zoude mynen heer tgeheel gebreck ten coste vanden pachter moghen doen maken.

Maer oft men eenigen nyeuwen timmer van huysingen, schuieren oft coyen moest op dese hoeve doen maken zoe zoude mynen heer gheven dat hout ende alle dat eyserwerck ende die timmerluyden die dachuieren betaelen ende den pachter zoude de werckluyden moeten den montcost gheven ende sulck nyeuwerck met stroo doen decken, vitten ende plecken¹⁴⁸ tot zynen cost ende last. Ende in zynen afscheyden moet hy allen de huysingen,deen metten anderen laten in lofbaerder reparacien tot meesters prijse.

Item moet tvoorschrevene tweemale comen rekenen tot Nuleynde, te mey ende Ste.Mertenss ende telckerreysse bewysen tgene dat hy voer myns here verleet¹⁴⁹ sal hebben oft daernaen sal men hem nyet corten.

Item moet oyck alle jaren graven aen derve van dese hoeve lx roeyen dobbel grachten die nu vervallen sijn,binnen ende buyten, boiven breet ontrent 10 voeten ende daer die grachten nyet en zyn beplant moet hy daer elsen,bercken oft eycken schot inne doen opde canten ende inden midde eeckels oft eycken poetsel¹⁵⁰ ende oft hy dese grachten jaerlix nyet en graefde en maecte in maniere voirs.zoe zoude myns heeren den pachtere van elcker roeyen moige afnemen die hy nyet opgemaect ende gegraven en hadde sess stuyvers zoe dickmael daer gebreck inne ware.

Item de pachter sal oyck jaerlicx moeten poeten opde hoeve vyftich eycken heesters ende oyck vyftich elze pooten al opgaende ende moet die wassende houden alzoe oft daer enenige verstorve moet hy andere inde plaetse setten ende oft hy alle jaer de heesters oft elze pooten nyet en plante sal hy mynen heer betalen voor elc stuck dat hy te cort geplant sal hebben vyer stuyvers soe dickmael daer gebreck in bevonden sal werden.

Item en mach nyet afhouden, sluenen¹⁵¹ oft truncken¹⁵² enich opgaende hout, weeck oft herde, op de peene van zess. Kar.gld. van elcken houtte dat de pachter oft yemant van synen wege afgehouden ,geslueft oft getrunct sal hebben. Ende en mach oyck nyet gedoigen dat yemant, wye dat oyck ware, enige opgaende houten oft boomen, afhoudte eer den pachter van myns heere consent gebleken en heeft. Ende oft yemant sulcx pynde¹⁵³ te doen zoo zoude de pachter ter stont mynen heere daer af moeten adverteren metten name en toename.

Item allen dat schaerhout oft haechout¹⁵⁴ wassend opde erven van de voirs.hoeve verweert hem myn heer tot zynen profyt, maer sal den pachtere doen bewysen daer hy jaerlix syn hout om zynen hooven (sic) te stoken sal mogen vinden ende anders nyet.

Item inde beempden van mynen heere en mach de pachter egheen torven steken sonder myns heeren consent oft de schade op hem te verhalen. Ende en mach oyck nyet besayen oft omme doen eenige beempden in zynen lesten jaere.

Item ten bequaemsten tyde sal de pachter moeten saeyen een plexken met eeckelen ende bercken daert hem minste hinderlick es in zyn toelbaer lant vande voirs.hoeve. Dies sal mynen heer die eeckelen betalen ende anders nyet.

Item de pachter zal mynen heer oyck moeten doen tsjaers twee carweyen als hy des versocht sal weesen van Bredae tot Tongerloo.

Item sal oyck bewaren myns heeren houtwasch dat daer egheen schade van mensschen oft beesten inne en geschiedt oft anders de schade opten pachter te verhalen.

Item sal oyck houden ter helft soe veel beesten alst hem mogelick wesen sal ten minste xxii coeyen,vi oft viii ossen,xl runder, cxl oft meer schapen ende vii peerden. Ende moet alle jaer ten minste ophouden ende ter rekeninghe brengen xviii oft xx calveren opde peene van elcke calve voer mynen heeren paert xxv stuver ende van elcke voelen dat hy ter rekeninghe te min brengt vi Kar.gld. oft dat hy int een jaer meer dan twee voelens ophoudt, dat zal hy moigen in dander jaer min houden. Ende en mach anders egheen beesten houden dan die gemeyn beesten ende binnen weyden opte verboorte vande selve beesten. Oyck en mach hy zoe veel verkens nyet houden dat de gemeynen beesten daer deur te cort geschyede.

Item sal alle jaer ontrent den mey brengen zyn beesten die hy wt sal willen doen tot Nuleynde ende syn paert vande beesten dat hem ten deel valt en sal hy nyet langer meer houden nae dat wtdoen dan 6 weken opde verbuerte vande beesten ten waren (ten ware) een oft twee beesten te mesten voer zyn coekene¹⁵⁵.

Item inden afscheyden vande hoeve moet de pachter braeck laten dat derdedeel van alden landen voerden toecomende laet. Ende moet oyck opde hoeve laten alle dat messe ende de helft van de rouwaren ende oyck alle tgene des van mynen heeren hout gemaakt es, ende en mach egheen mess affvueren dan opde landen van de hoeve voirs.

Item oft de pachtere hem nyet en hadde gereguleert nae deze voirwaerden int aftrecken vande hoeve zoe mach mynen heer dat gebreck by goede mannen doen visiteren ende nae hen seggen tgebreck doen maecten ende repareren tot dobbelden cost vanden pachter

Item ingevalle van grooten hagelslach oft heervaerde sal mynen heer aflach doen nae advenant vande helft van de schade. Des moet de pachter mynen heere de weete¹⁵⁶ doen binnen drye dagen nae dat dye schade geschiet sal zyn ende dye ten gelycke kosten te doen taxeren by goede mannen, zoe inde velden als inde schure, tot St.Andriess¹⁵⁷ toe ende nyet langer. Ende oft mynen heere met de pachter nyet en conde geacordeert zoe mach mynen heer nemen de helft van allen vruchten die daer overblyven ende dat jaer zal de pachter ongehouden zyn vande pacht te betalen.

Item de pachter en mach egheen gemeyn beesten vercoepen oft vertieren sonder consent van myns heeren rentmeester in desen quartier op de peene vande geheele beesten oft vande pryse die hy daer duer ontfangen sal.

Item de pachter moet stellen voer dese verpachtinge ende al dat daer aen cleeft goede sterke borgen ende cautie sufficient, daer myne heere tevreden mede mach syn, die geloven sullen voerde wedt van Bredae ende elc van hen sal geloven als principael ende een voor al mynen heere van Tongerloe te voldoen op heerlycke

ende reale executie gelyck men des keyzers beede betaelt. Ende dat zy hen met egheen andere rechten zullen behelpen dan metter banckenrecht,daer zy henne geloefte zullen doen ende moeten doen.. Ende oft mynen heer oft zyne dienaers enige costen moesten doen om die betalinghe te gecrijgen oft om dese voirwaerden te doen onderhouden tzy binnen oft buytenrecht, die zoude de pachter oft zyn borghe moeten betalen gelyck dat principael met schaden ende interesten daer af dat die pachter sal doen brieve maken voer scepene van Bredae gepasseert op zynen cost ende die mynen heer van Tongerloe leveren tot zynen verzeckerhey.

Item oft in desen voirwaerden oft clausulen enighen twyfel geviel int verstaen van deselve daer aff verweert hem mynheer dat vercleeren ende voitrs zyn hoevenaers recht ter plaetse voirs.

Aldus gedaen ende geaccordeert tusschen mynen heere den prelaet van Tongerloe ende Michielen Willems vanden Eynde voirs. opten vierden dach februarij anno xv C xlvi stilo brabant, presentibus Adriaen Jansen van Nuleynde ende Anth. Peeter Scheelen inde goidtshuys van Tongerloe in des voirs.prelaets slaepcaemere,al sonder fraude

BIJLAGE 5: VERHUUR VAN DE HOEVE DE LEEUWERKENEIK ONDER ALPHEN, 1556¹⁵⁸

Op deze ondergeschreven conditie ende voirwaerden sal myn heere de prelaet van Tongerloe verpachten zyn hoeve metter toebehoirten, geheeyten de Hoeve op Leeuwercken Eyck onder Alphen, metten twee derden deelen vander thienden van Riele, daer aff myns heeren cleynne hoeve tot Alphen t'vierdedeel heeft ,eenen termyn van XII jaeren lanck duerende ende met zess jaeren lanck aff te staen wyen dat vander partyen believen sal, des sal die gheene die afstaen wilt dat den anderen een halff jaer tevoeren moeten opsegghen, waer aff d'yerste jaer sal innegaen ende beginnen te halff maerte anno XV C LVI , stilo Brabantie Yerst eest voirwaerde dat in gevalle de pachtere alleene oft met zyne huysvrouwen afflyvich¹⁵⁹ wordden, welck God verhuede, aleer deze pachinge voleint ware,zoe soude myn heere deze hoeve met allen hueren toebehoerten weder moegen nae hem nemen ende daer aff disponeren nae zyne beliefte tot allen tyden.

Item die pachtere sal jaerlix betalen voer de pachte vande hoeven zesthien sesteren roggen ende voerde voirs. tweederdedeelen vanden thienden van Riele vyfve ende twintich sesteren rogge ende een sester boeck(weit), al leverbaer greyn ende hierlants goet met wannen ende vlegelen wel bereyt, te leveren op zynen cost tot Nuleynde opden Spycker¹⁶⁰, alle jaer omtrent halff mey, waer aff den yersten pacht verschynen sal te kersse- oft lichtmisse Anno XV C LVI stilo Brabantie, ende sal noch betalen jaerlix voer t'voerlyff vanden voers. hoeve vyfventwintich Kar.gulden, twelff ellen vlesschen¹⁶¹ lakens, breet seven quart¹⁶², eenen goeden nyeuwen sack ende een lopen raepsaets, waeraff den yersten termyn verschynen sal St.Martensmisse inden winter anno LVI

Item die pachtere sal houden ter helft allen die beesten, te weeten coeyen, ossen, runderen, calveren, schapen ende peerden etc. ende mach anders egeen beesten houden dan die gemeyne beesten opte verbeurte vande beesten die men bevinden sal tot myns heeren profyt ende noch te staen ter correctie van mynen heere,ende sal ten minsten duergaens houden X coeyen en VIII treckossen, XX runderen, III peerden, CL schapen ende sal jaerlix ten minsten moeten opvoeden zesse calveren opde pene van XXV st. voer myns heeren part van elcken calve die hem sal gebreken, van elcker coey oft os zess rynsguldens, van elcken runde III Ryns guldens ende van elcken schape XII st.

Item die pachtere sal gehouden zyn te mesten alle jaer twee ossen vander gemeyne beesten, welcke hy sal uutsetten tsjaers ontrent kersmisse ende als die pachtere die geset sal hebben nae syn beliefte, dan sal myn heere hebben den keuse nae d'oude maniere van doen, int uutsetten vanden beesten; insgelyx sal die pachtere oyck mesten alle jaer vier hamels waer aff myn heere sal die helft hebben, jaerlix te Paesschen na d'oude costume.

Item van die beesten die de pachtere jaerlix sal uitdoen en mach hy syn paert niet langer houden dan een maent oft zess weken na d'uitdoen op de verboerte vanden beesten diemen daerna op de hoeve sal vinden, ten ware een oft twee mest beesten voer zyn coeken.

Aengaende den verckens en mach hy die soe veel nyet houden dat den anderen beesten daer door te cort geschiede.

Item alsmen die scapen jaerlix sal uitdoen, sal myn heere hebben synen keusen na d'oude manieren ende alsmen die scapen sal scheeren, soe moet die pachtere daertoe ontbieden myns heeren rentmeester van dyen bewinde¹⁶³ om die scapen te tellen ende die wolle getrouwelycken te deylen d'een metten anderen, met al-

len die plyingke¹⁶⁴, rapelinge¹⁶⁵ ende met alden anderen affval nyet uutgenomen, al half ende half, sonder fraude ende die sterffvels¹⁶⁶ seynden metten voirs.wollen nae Tongerloe ende van elcken scaps sterfvel gheel¹⁶⁷ wesende sal myn heer hem corten een blanc voer syn paert.

Item die pachtere sal binnen vier naestcomende jaeren van desen pachten ter toelingen brengen¹⁶⁸ een oft twee buender heyvelts, daer hem beste gelegen sal wesen by de hoeve.

Item die pachtere sal moeten onderhouden in lofbaeren reparatien allen die huysingen vande voirs.hoeve metten schueren, stallen, coyen etc.van wande ende van daken ende voerts van allen anderen reparatien diemen op drye oft vier daghen soude mogen maken met drye oft vier wercklyuden, zoe dicmale des van noode sal weesen, ende tot sulcker reparatien moet die pachtere leveren allen die stoffe, sonder t'groot houdt:dat sal myn heere hem doen bewysen¹⁶⁹. Maer oftmen eenich nyeuw werck moiste doen maken ,daer toe sal myn heere geven dat houdtwerck ende yserwerck ende den timmerlyuden die dachueren betalen ende die pachtere souden den arbeyders geven den montscost ende tselve nyeuw werck doen decken, vitten en plecken tot synen laste. Ende indyen de pachtere de voirs. cleyne reparatien in tyts nyet en dede en duer zyne onnachtsaemheyt meer schaden geschiede, dat ware al tot des pachtere last.

Ende in syn affscheiden moet hy dese hoeve laten wel gerepareert tot meesters pryse oft anders soude myn heere die reparatien doen doen op dobbelen coste vanden pachtere.

Item binnen eenen jaer naestcomende moet die pachtere in geschrifte overbrengen in handen van mynen heere met goeden specificatien allen die landen, beempden , euselen¹⁷⁰ en de weyde met haeren grooten, reengenoten ende jaerlixen lasten ende oyck die namen vande voirs.perceelen ende onder wat parochie oft plaetse die gelegen syn, oft anders mach myn heere die metinge doen doen ten coste vanden pachter ende moet die jaerlyxe ende gewoonlyke lasten betalen, sonder myns heeren schade ende oft die pachtere int overbrengen eenige perceelen verswege, die mach myn heere nae hem nemen, nochtans soude die pachtere ten vollen moeten betalen zynen pacht.

Item die pachtere en mach nyet affhouwen, truncken noch sluenen eenige opgaende boomen opde peene van zess Rynsgulden van elcken boome die hy oft yemant van zynen wegen sonder myns heeren consent affgehouden, gesluent oft getrunckt sal hebben ,te verbuere tot myns heeren proufyt ende noch te staen ter correctie vanden heere. Oyck en mach hy nyet gedoegen dat yemant, wie dat ware, eenich opgaende hout affhouden sonder yerst wel geïnformeert te synen van myns heeren consent, ende aengaende den schaerhout dat reserveert hem myn heere teenemael tot zynen profyte nae d'oude costume, zoe dat die pachtere hem des nyet en mach onderwenden¹⁷¹. Ende oft yemant sulx dede, dan moet die pachtere mynen heere adverteren oft anders quame hy inde peene; ende oyck en mach die pachtere op myns heeren goor¹⁷² egeen torven oft russchen slaen, maer sal hem houden int gebruyck vanden moeren ende vroente van Tilborch en Goerle. Aengaende den russchen mach hy wel slaen op myns heeren heye, behalve inde vreeheyden¹⁷³ en beempden, daer en mach hy nyet slaen oft steken.

Item die pachtere moet graven, ruymen ende veegen totten ouden bodem toe, allen die gewoonlycke waterlaten, beecken ende ryolen in ende by alle die goeden deses hoeven toebehorende tot synen lasten ende die alsoe geheympt, geruympt ende gegraven laten in synen affscheiden ende allen grachten opschieten ende heynen ten seggen van goede mannen, ende bysondere zal hy wel moeten graven ende ryolen¹⁷⁴ inde beempden inde Vucht¹⁷⁵, die hy tot zynen gebruyck heeft, gelyck die gebueren doen, ende oyck oft gevele , datmen inder Vucht eenige nyeuw sluyse, gooten, bruggen oft waterlaten moeste maken daer inne soude die pachtere betalen zyn portie ende quote na advenant vanden buenders die hy daer inne gebruyckt als d'ander geerfde inder Vucht, sonder myns heeren last.

Item die pachtere sal myns heeren dienaers jaerlix betalen van elcken sester roggen vanden thienden een halfven st. ende een rooffwollen¹⁷⁶ uutten gemeyn coyen¹⁷⁷.

Item sal ooyck myns heeren rentmeester tot Alphen doen jaerlix die diensten van carweyen ende stroo¹⁷⁸ ende andere soe dat gewoonlyck is.

Item die pachtere moet sayen soe corts als hy can een sill¹⁷⁹ lants met eekelen ,daert hem alderminste letten can, ende sal daer onder werpen bercken saet, tot myns heeren profyt.

Item moet oyck allen jaer planten ende wasschende houden op mynen heeren erfve hondert heesters oft II C elsen oft bercken, op de peene van zess st. van elcken heester oft drye st. vande elsen ende bercken ,zoe verre hy die nyet en plante en onderhoude tot syner laste, soe voirs.is.

Ende insgelycx sal hy oock moeten weeren t'vliegende zandt daert van noode wesen sal, met graven, planten oft andersins soemen hem ordoneren sal op synen cost.

Item zal verhueiden dat myn heere egeen schader en lyde in zyn rouwassen¹⁸⁰ oft spruyten duer beesten oft andersins.

Item en mach anders egeen landt toelen dan deser hoeven aengaende, opte verbuerte vanden vruchten daer op wassende, ende moet de landen van deze hoeve toelen dat zy nyet en ontaerden.

Item en mach egeen hoye, stroo oft andere rouware oft stroozel¹⁸¹ vercopen, vermangelen oft verthieren op arbitrale peene van mynen heere.

Item die pachtere sal myn heere oyck moeten dienen met wagen ende peerde nae d'oude maniere, maer anders en mach hy om gelt egeen convoyen doen oft om loon.

Item die pachtere en mach egeene gemeyne beesten vercoopen sonder advyes van myns heeren rentmeester.

Item alle die veekens oft heckens dienende tot desen hoeve sal die pachtere onderhouden, maken ende hangen tot synen cost ende alzoelaten in syn affscheyden ende daer toe sal myn heere geven alleene dat rouw hout.

Item die pachtere moet deze hoeve selver bewonen, winnen ende toelen sonder die yemanden te mogen voerts verpachten int geheele oft in deele oft anders mach myn heere die naesten.

Item die pachtere moet allen jaere zyne pacht volleveren oft anders salmen t'gebreck te gelde setten nae mercktgancck ende nae myns heeren settinge en de sal die penningen daer aff betalen Ste.Mertensnisse dach naestcomende naer d'oude maniere.

Item in t'affscheyden vander hoeven moet die pachtere braeck laten dat derdedeel van allen den landen van deser hoeve soe verre dat den nyeuwen pachter belieft ende dan sal hy deylen t'coren dat hy gesayt heeft tegen den nyeuwen pachtere opt velt inden ooyt¹⁸² metten stroo, waeraff die nyeuwe pachtere den pacht moet betalen van dyen jaer nae costumm vander plaetsen aldaer.

Item moet dan oyck laten opde hoeve alle tgene dat van mynen heeren hout gemaect is ende gemaect sal worden, ende oyck een goede missie nae gelegentheyte van de voirs.hoeve met oyck die helft van alle die rouware van hoye, stroo, spurie ende die helft vanden beringen op myn heeren erffve gewassen oft geslagen .

Item ingevalle van grooten hagelslach oft heervaerden van vriende(sic) oft vyanden sal myn heer affslach doen, nae advenant vande helft van de schade, soe inden velden als inde schure tot St.Andriessche toe ende nyet langer, behoudelyck dat die pachtere mynen heere die weete doen zal binnen drye dagen nae dat die schade geschiet sal syn om die per gelycke costen te doen taxeren oft anders en soude myn heere hem niet derven corten ende oft myn heere dan metten pachtere vanden scaden nyet en coste geaccorderen soe mach myn heere nemen die helft van allen den overgebleven vruchten ende die pachtere soude hebben d'andere helft voer syn pachtrecht; des sal die pachtere nochtans allen die vruchten hanteren¹⁸³ ende innevueren tot zynen laste.

Item oft die pachtere dese voirwaerde in allen hueren articulen nyet en onderhield, soe mach myn heere tot allen half meerte deze hoeve nae hem nemen met alden toebehoirten ende yemanden anders verpachten.

Item die pachtere sal oyck stellen sufficientie borgen ,elc als principael, daer myn heere mede te vreden mach wesen.

Item oft dese voirwaarden eenigen twyfel namaels gereese int verstaen vander selver daer aff reserveert hem myne heere dat vercleren, daer mede een yegelyk dyent aengaet sal moeten te vreden wesen.

Ende voirts op alle oude hercomen en usantien, soedat gewoenlyc is geweest, sonder fraude.

Op alle voirs.condition heeft Cornelis Jan Boomaertsz. aengenomen de voirs.hoeve van Leeuwercken Eyck eenen termyn van XII jaeren ende metten yersten zess jaren hinc inde af te seggen prout in conventione.

Actum Tongerlo, 29 Xbris Anno 55.

AANTEKENINGEN

Gedrukte bronnen:

Mr. F.F.X. Cerutti, *Middeleeuwse rechtsbronnen van stad en heerlijkheid Breda*, deel I (Utrecht, 1956) Hieruit:
Hoeve te Moerbergen, Terheijden, p.299 (1375)

Idem, deel II (Bussum , 1972) Hieruit:

Hoeve Ter Vloet, p. 245 (1442) (lees vervuetsel i.p.v.verbuetsel)

hoeve te Etten, p. 438 (1461)

hoeve te Boeymeer, p.523 (1468)

Idem, deel III (Zutphen, 1990) Hieruit:

hoeve te Achtmaal, p.76 (1490)

Hoeve Nieuwland te Alphen, p.164 (ca.1500)

Hoeve ter Daasdonk onder Ginneken, p.219 (1400)

Hoeve van Gageldonk onder Princenhage, 1p. 30 (1499)

hoeve te Oosterhout, p.199 (1503)

Hoeve de Craen te Rijsbergen, p.195 (1503)

Abtshoeve onder Teteringen, p.109 (1495)

hoeve te Tichelt onder Rijsbergen, p.106 (1494)

hoeve te Wernhout, p. 72 (1488)

hoeven te Zundert, p.70 (1487) en p. 98 (1493)

A.Erens, *De oorkonden van het Norbertinesserklooster St.Catharinadal te Breda-Oosterhout* (Tongerloo, 1928)

Hieruit: Hoeve op de Bie, p. 116-117 (1372)

A.Erens, *Alphen in de Baronie van Breda* , deel 2 (uitgave in kleine oplage van een werkstuk van Erens door Zom en Rehm,1978)103-144.

Betreft pachtakten van de Tongerlose hoeven onder Alphen: de hoeve van Nuleynde, de Kleine Hoeve, de Leeuwkeneik, de Hoeve Ten Zande, de Middellandse Hoeve en de Tweede hoeve bij Nuleynde.

R. Posto, *De abdijhoeven te Alphen*(1912) Zie: G.Hardeveld, 'Over een pachtovereenkomst betreffende de voormalige Kockeldonckse Hoef uit 1563', *De Runstoof*,18,1 (1995)1-14.

Pachtcontracten uit schepenprotocollen:

Alphen

1570, Leeuwkeneik, R475, f46

1658, RA95

1658, RA95

1658, RA96

1659, RA95

1803, Kwaalburgse hoeve, CVB 720

1803, Ouwelandse hoeve, CVB 720

1803, Kleine Hoeve, CVB 720

1803, Middelhoefe, CVB 720

1803, Leeuwkeneik, CVB 720

Baarle-Nassau

1556, Hoeve te Loveren, R461, f199

Chaam

1568, Pelikaansehoef, R473, f103

1601, R500, f15v

Etten

1431, SAE 17, f156
1557, R462, f35v
1574, R475, f45
1580, R484, f43v

Gilze

1567, Valkenberg, R472, f171
1668, Valkenberg, R539, f141v

Ginneken en Bavel

1504: Boevigne, R416, f97
1551, Hoeve ter Daasdonk, R680, f44v
1555, Hoeve ter Schoondonk, R460, f5v
1555, Hondsdonk, R460, f81
1556, Groot Wolfslaar, R461, f41v
1556, Luchtenburg, R681, f153v
1560, R465, f152
1561, Nieuwenhuizen, R466, f30
1561, Blauwe Kamer, R466, f117
1561, Epelenberg, R466, f168
1561, Hoeve te Boeimeer, R466, f176v
1565, Hoeve ter Schoondonk, R470, f20v
1565, Klein Wolfslaar, R470, f64v
1565, R470, f64v
1566, Hondsdonk, R471, f201
1567, Leeuwerk, R472, f96v
1567, R472, f100
1567, Luchtenburg, R472, f162v
1567, Klein wolfslaar, R472, f215v
1568: Nieuwenhuizen, R473, f142
1569, R474, f11v
1569, Moerhoeve, R474, f26
1569, Blauwe Kamer, R474, f27v
1569, Hoeve ter Beversluis, R474, f45v
1572, Groot Wolfslaar, R477, f6
1572, de Ham, R477, f51v
1572, Epelenberg, R477, f79v
1574, R478, f58v
1578, Woestenberg, R482, f161
1580, Hoeve in het Annabos, R484, f56
1580, R484, f66
1580, R484, f106
1580, R484, f149
1581, Hondsdonk, R485, f17
1585, Hoeve ter Beversluis, R496, f127
1591, R492, f8
1591, De Ham, R492, f39
1592, Hoeve ter Schoondonk, R493, f35
1592, R492, f180
1601, de Ham, R500, f23
1601, Epelenberg, R500, f119v

Hage (Princenhage)

- 1517, R424, f19
- 1548, R710, f144v
- 1549, Gageldonk, R710, f206
- 1556, Burgst, R461, f197v
- 1556, Merlijnshoeve, R461, f220v
- 1561, Hoeve te Eindhoven, R466, f160v
- 1561, Hoeve te Boeimeer, R466, f176v
- 1566, Burgst, R471, f9
- 1566, Hoeve in Lies, R471, f31
- 1567, Hoeve te Buursteden, R472, f69v
- 1569, R474, f37
- 1569, Hoeve tot Buursteden, R474, f137
- 1572, Hoeve in Lies, R477, f11
- 1572, R477, f97v
- 1574, Merlijnshoeve, R478, f165
- 1575, Hoeve ter Stappen, R478, f22
- 1575, Hoeve te Eindhoven, R478, f168v
- 1578, R482, f76v
- 1578, Hoeve van Vredenberg, R482, f92
- 1578, Hoeve te Effen, R482, f163v
- 1580, R484, f7v
- 1580, R484, f30
- 1581, Hoeve te Bagven, R485, f7
- 1582, Hoeve van Vredenberg, R486, f2v
- 1591, Scharenburgs hoeve, R492, f91
- 1592, R493, f17
- 1592, R493, f17
- 1592, R493, f44v
- 1592, Gageldonk, R493, f70v
- 1602, R501, f67v
- 1603, R718, f234
- 1605, R504, f26
- 1616, R515, f146v
- 1737, Hoeve op Buurstede, RH101, f131v

Rijsbergen

- 1488, Hoeve te Tichelt, RZ 280, f96
- 1514, Hoeve in het Hellegat, RZ 282, f154
- 1517, Hoeve op Hulsdonk, RZ 282, f237
- 1519, de Ossenblok, R426, f48v
- 1578, R482, f160
- 1707, Hoeve in het Wichtelaar, EG 28
- 1735, RR32, f98
- 1739, RR32, f161
- 1741, RR32, f207v

Terheijden

- 1556, Duifhuis, R461, f34
- 1566, R471, f11v
- 1569, R474, f63
- 1580, R484, f62
- 1582, R486, f33
- 1591, R492, f27

Teteringen

1546, Abtshoeve, Abdijarchief Tongerlo, II ,283, f283-286
1550, R659, f176v
1561, R466, f193v
1566, R471, f93
1567, R472, f42v
1574, R478, f8
1574, R478, f88
1574, R478, f149v
1575, R474, f8
1575, R478, f35v
1578, R482, f24
1578, R482, f105v
1581, R485, f57v
1582, R486, f20
1583, R486, f67
1591, R492, f7v
1591, Het Hooghout, R492, f180
1592, De Mastboom, R493, f20v
1601, R466, f193v
1602, R501, f31
1602, R501, f32
1603, R502, f132
1616, R515, f63v
1617, R516, f128
1661, R537, f125v
1669, R539, f53

Zundert

1441, Hoeve ter Vloet, SAZ 56
1487, RZ 280, f29
1488, RZ 280, f37v
1490, RZ 280, f103
1492, Hoeve aan het Laar, RZ 280, f172
1580, R484, f73
1557, Hoeve ter Vloet, SAZ 56
1570, Hoeve ter Vloet, SAZ 56
1588, Hoeve ter Vloet, SAZ 59
1649, RZ 297, f12
1660, RZ 341, f1
1666, RZ 341, f167
1667, RZ 341, 169
1669, RZ 342, f279
1669, RZ 342, f280
1670, RZ 342, f314
1670, RZ 342, f317
1670, RZ 342, f342
1701, RZ 304, f79
1701, RZ 304, f90v
1703, RZ 304, f126
1704, RZ 304, f138
1705, RZ 304, f140
1713, RZ 305, f20
1714, RZ 305, f81

1718, RZ 349, f11
 1735, Hoeve ten Eynde, SAZ 63
 1735, Spreeuwenhof, SAZ 64
 1735, Hoeve aan de Pastorie, SAZ 21a
 1765, RZ 327, f179
 1798, Hoeve ter Vloet, CVB 720
 1798, Hoeve ten Eynde, CVB 720
 1798, Hoeve aan de Pastorie, CVB 720
 1798, Gasthuishoeve, CVB 720
 1798, Hoeve op Hulsdonk, CVB 720
 1804, Hoeve ten Eynde, CVB 720
 1804, Hoeve aan de Pastorie, CVB 720
 1804, Hoeve ter Vloet, CVB 720

Afkortingen:

CVB	Archieven van de commissie van Breda(RA Den Bosch)
EG	Archieven van het St.Elisabethsgasthuis te Antwerpen
GA	gemeente archief
R	schepenprotocol van de stad Breda (GA Breda)
RA	idem van Alphen(GA Breda)
RH	rechterlijk archief Princenhage(GA Breda)
RR	idem van Rijsbergen(GA Breda)
RZ	idem van Zundert(streekarchief Zevenbergen)
SAE	Schaduwarchief Etten(Antwerpse schepenakten)
SAZ	schaduwarchief Zundert(akten van Tongerlose hoeven uit het Stadsarchief te Antwerpen)

1. Voor een kort overzicht van de inhoud van ca. 40 pachtcontracten zie: Chr. Buiks, 'Boerderijpacht in de Baronie, 15^e - 18^e eeuw', *Brabants Heem*, 40 (1988)104-119
2. Paul Lindemans, *Geschiedenis van de landbouw in België*, 2 dln. (Antwerpen, 1994 1952)
3. H.P.H. Jansen, *Landbouwpacht in Brabant, 14^e - 15^e eeuw* (Assen, 1955)
4. Jansen, 85 e.v.
5. ook in de Meierij kwamen allerlei hand- en spandiensten te verrichten door de pachter voor. Zie: H.P.H. Jansen, 43.
6. Voor het laetrecht zie: H.P.H. Jansen, 86.
7. H.P.H. Jansen, 43.
8. R. van Uytven, 'Vroege inbreuken op de braak in Brabant en de intensieve landbouw in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de dertiende eeuw', *Tijdschrift van de Belgische Vereniging voor aardrijkskundige studies*, 53/1 (1984)63-72.
9. Jansen, 36.
10. Chr. Buiks, 'Veldnamen in de voormalige gemeente Ginneken en Bavel', deel 21 (1984)28.
11. Chr. Buiks, 'Noordbrabantse plaatsnamen', deel 3, Teteringen (1990)42.
12. K.A.H.W. Leenders, Burgst, Hage, Geschiedenis van Pricenhage en Prinsenbeek, 3, nr. 3, (1973)7.
13. B.J.P. van Bavel, *Goederenverwerving en goederenbeheer van de abdij Mariënweerd (1129-1592)* (Hilversum, 1993)353.
14. Jansen, 19.
15. In het middelnederlands woordenboek is de specifieke betekenis van berouw in de pachtcontracten niet bekend. Zie: J. Verdam, *Middelnederlandsch handwoordenboek* (Den Haag, 1932)78.
16. Jansen, 60.
17. Van Bavel, 36.
18. K. ter Laan, Folkloristisch woordenboek van Nederland en Vlaams-België (Den Haag, 1949)359.
19. Thomas Ernst van Goor, Beschrijving der stad en lande van Breda (Den Haag, 1744)366-368. Hierin een lijst van de Thomse marktprijzen over de jaren 1534-1742.

20. Zie voor Vlaanderen: Erik Thoen, *Landbouweconomie en bevolking in Vlaanderen gedurende de late Middeleeuwen en het begin van de moderne tijden. Testregio: De kasselrijen van Oudenaarde en Aalst, Band I* (Gent, 1988)570.
21. Van Bavel, 338-339.
22. Cuschbaar 'zuiver, in een goede staat verkeerende', Verdam, 317.
23. W. Heesters, 'Uit de voorgeschiedenis van een Brabants dorp', *Brabants Heem*, 25 (1973)125-149.; J.M.G. van der Poel, 'De landbouw in het verste verleden', *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek*, 19-11 (1960/1)125 ev.; K.A.H.W. Leenders, 'De boekweitcultuur in historisch perspectief', *Geografisch Tijdschrift*, 21, nr. 3 (1987)224-225.
24. F.F.X. Cerutti, *Middeleeuwse rechtsbronnen van stad en land van Breda*, deel II (1972)207.
25. Heesters, 134.; Willy Steurs, Naissance d'une région. Aux origine de la Mairie de Bois-le-Duc (Gembloux, 1993)243.; Jean Bastiaensen, *Landbouwstatistiek uit de 14e eeuw* (De Spyker, 1960)36.
26. Dikke stokken, Verdam, 172.
27. J.M. Verhoef, *De oude Nederlandse maten en gewichten* (Amsterdam, 1983)13.
28. Verdam, 441, 204.
29. Cerutti, deel III, 202.
30. Verdam, 114.
31. Jansen, 42.
32. Scherens ? Niet bij Verdam, noch bij Goossenaerts. Is hier de lengte van het geschoren laken bedoeld ?
33. Van Bavel, 315.
34. Zie voor vergelijkbare problemen in de Meierij: H.P.H. Jansen, 40.
35. Verdam, 738.
36. A.C.M. Kappelhof, 'Het Bossche Geefhuis', *Varia Historica Brantica*, X (1981)27.
37. 1 ort, oord, oort (1/4 stuiver).
38. Van Bavel, 356-357.
39. Kappelhof, 10.
40. Ook zo soms in de Meierij. Zie: Jansen, 59.
41. Kappelhof, 23.
42. Ibidem, 26.
43. Jansen, 96.
44. Zie over de halfpacht: Van Bavel, 388-389.
45. Zo niet op de hoeven van Mariënweerd. Zie Van Bavel, 392. Wel in de Meierij. Zie: Jansen, 46.
46. Lindemans, tweede deel, 26.
47. GA Breda, R817, f86v.
48. Kappelhof, 17 en Jansen, 79.
49. Vergelijk voor Gelderland Van Bavel, 330.
50. Zie: R Zundert 341, f67. 'doofhout ruymen voor de maent van meye, het eyken voor de maent van juny'.
51. Stekken, poten, Verdam, 467.
52. Jansen, 57.
53. croken (breken, knakken, scheuren), Verdam, 314.
54. GA Oosterhout 1669.
55. R Hage 121, f27v.
56. Jansen, 90.
57. Archieven van de Nassause Domeinen, ARA Den Haag, inv. Nr. 1311 (oude nummering), post 28.
58. R.705, f 71.
59. R 485, f7.
60. Lindemans, eerste deel, 213.
61. Jansen, 98.
62. RA Den Haag, Archieven van de Nassause Domeinen 1205 (oude nummering): rekening van de Domeinen over 1634, f79v.
63. Verdam, 345.
64. Verhoeff, 129.
65. Verdam, 225.
66. R. Mertens, 'Het hout op en om de hoeve', *Eigen Schoon en de Brabander*, 61 (1978)282.

67. Verhoeff, 125.
68. *Eigen Schoon en De Brabander*, 63 (1980)84..
69. R 587, f158.
70. GA Breda, Afd. IV-3, nr. 58.
71. R 824, f167, 167v.
72. RA Den Haag, Archievn van de Nassause Domeinen 1205 (oude nummering), f153v.
73. Missien: van anderen van platen voorzien. Onderplaeyen, noch bij Verdam, noch bij Goossenaerts.
74. T.J. Geerits, 'Twee bouwcontracten voor graanschuren van Averbode en Tongerlo in de 18^e eeuw', *Ons Heem*, 27(1973)240.
75. Herman Dirven, *Hage, geschiedenis van Princenhage en Prinsenbeek*, 31-35 (1981/2)142.
76. Karel Leenders, 'Gageldonk', Hage, geschiedenis van Princenhage en Prinsenbeek, 21 (1977)65, 71.
77. R Hage 2776, f9v, 11.
78. M. Gysseling, 'Dries', *Naamkunde*, 7 (1975)258 ev.
79. R 493, f53v.
80. RA Den Bosch, Archieven van de Provinciale Griffie, nr. 4312.
81. Geciteerd in Lindemans, tweede deel, 114. Voor de vruchtbaarste akkers: 1. Aardappelen, vlas of koolzaad. 2. Rogge met stoppelvruchten er in gezaaid. 3. Haver. 4. Klaver. 5. Tarwe of rogge met spurrie als navrucht. 6. Rogge, met rapen als navrucht. Zie ook: Jansen, 38-39.
82. Lindemans, eerste deel, 119.
83. Verdam, 227.
84. R 475, f40.
85. Lindemans, eerste deel, 262.
86. Ibidem, 243.
87. Jansen, 45.
88. H.W. Roes, Bemesting op de zandgrond (Deurne, 1908). Geciteerd in: P.A.M. van Wijk, 'Over mest en boerderijbouw. Het verdwijnen van de potstal', *Brabants Heem*, 28(1986)67.
89. Lindemans, tweede deel, 51-52.
90. J.M.G. van der Poel, 'De Landbouwenquête van 1800', *Historia Agriculturae*, deel II (Groningen, 1953)83.
91. GA Breda, Afd. IV-3, Collectie Cuypers van Velthoven, nr. 58: 2/3 kar mest per oude roede.
92. J. Molemans, 'De Kempische gemeente', *Brabants Heem*, 28 (1986)89.
93. R 473, f126v.
94. J. Goossenaerts, *De taal van en om het landbouwbedrijf in het N.-W. van de Kempen* (Gent, 1956/8)636.
95. Chr. Buiks, 'De kleuren van het vee in de 17^e/18^e eeuw', *Mededelingenblad van de Heemkundekring "De Heerlijkheid Oosterhout"*, 1(1998)27-41.
96. K.A.H.W. Leenders, 'Het gebruik van oud kaartmateriaal. Enkele voorbeelden', *Brabants Heem*, 40(1988)168.
97. ARA Den Haag, Archieven van de Nassause Domeinen, nr. 1026, 755.
98. Ibidem, 529.
99. Het Middelnederlands Woordenboek, 142, geeft 'dood hout, brandhout'. Zie ook Jansen, 57. Uit teksten uit de Baronie blijkt echter steeds dat dood hout in tegenstelling staat tot eikenhout
100. hoorgeld (belasting op rundvee)
101. gemetgeld (belasting op bouwland; gemet is een oppervlaktemaat die in het westen van de Baronie gebruikt werd.) Zie: Chr. Buiks, 'Oude landmaten in de Baronie van Breda', *Brabants Heem*, 40(1988)64.
102. Belasting opgelegd door legers onder bedreiging van plundering of brandstichting. Vooral bekend uit de 80-jarige Oorlog.
103. Van oorsprong een onregelmatig verzoek van de landsheer om een bijdrage bij het huwelijk van een dochter of voor vrijkoping uit krijgsgevangenschap en dergelijke. Zie voor Vlaanderen: Thoen, band I, 506.
104. Turf die met een turfbijl gestoken werd. Vgl. Herman Cromptvoets, *Veenderijterminologie in Nederland en Nederlandstalig België* (Amsterdam, 1981)169, die bijltoorf gelijkstelt met heiturf. Dat lijkt niet helemaal juist. Heiturf was de dunne laag turf op moerassige plaatsen in de heide. Bijltoorf werd uit dikkere turf gestoken. Zie ook: J. Goossenaerts, *De taal van en om het landbouwbedrijf in het N.-W. van de Kempen*, Gent, 1956)95.
105. ruilen

106. lees: executie
107. bebouwen
108. schoonmaken tot de oude bodem
109. boete
110. zonder preciese opgave van het oppervlak
111. uitgaan
112. bedoeld is Krinsen, kriensen, het 'uitschot van het gewande graan, 't welk nog tot voedsel dient aan de hoenders'. Zie: Goossenaerts, 423.
113. Bavo-mis, 1 oktober.
114. De lonen voorschieten
115. van goede kwaliteit
116. ploegen, ontginnen
117. Houten band om de hals van een koe, waarmee deze via een koord aan een stalgang, stalreep kon worden vastgezet. Zie Goossenaerts, 84.
118. Oprechten (schade vergoeden)
119. is het
120. niet met hout heiningen maken
121. zoals tussen burens gewoon is
122. het lopen of rijden over een andermans goed
123. lees hoove (hof), moestuin
124. errithof (erwtenhof)
125. naar oud gebruik in deze streken
126. Zie voor een 'vertaling' van dit pachtcontract in modern Nederlands: Chr. Buiks, 'Verhuur van de hoeve Groot Wolfslaar', *Brieven aan Paulus*, 23, nr. 116(1997)43-47.
127. Dries waar gras, gaars op groeit, dicht bij de boerderij gelegen
128. hofstad (plaats waarop een boerderij staat of gestaan heeft)
129. Zie voor de toponiemen in deze pachtbrief: Chr. Buiks, *Veldnamen in de voormalige gemeente Ginneken en Bavel*, deel 24 en 25 (1988)
130. kip (een spade diep)
131. Een schouw was de wal om de dorpsakker, maar hier wellicht ook een andere wal of sloot, die geïnspecteerd (geschouwd) werd.
132. Toestand van onderhoud, ook vaak gezegd van boerderijbijgebouwen
133. onbebouwd erf. Zie Verdam, 443 (in tegenstelling tot de tegenwoordige betekenis)
134. vervueden (voeden, houden van vee) Verdam, 702.
135. Voorlijf (bedrag verschuldigd voor de huur van beemden en weilanden, hier genoemd 'vanden binnenhuer') Maar voor sommige beemden sprak men ook van de buytenhuer; waren die veraf gelegen ?
136. aangrenzende eigenaars; reën (grens)
137. bewerken
138. slagmolen om olie uit zaden (raap, koolzaad en lijnzaad) te slaan. Hier aangedreven door een paard, dus een rosmolen.
139. Moet betekend onder andere toestemming of verlof. Verdam, 366.
140. Gemeyn beesten: veestapel die voor de helft door de rentmeester van Tongerlo en voor de helft door de huurder was ingebracht.
141. Verruilen, Verdam, 698, In de teksten echter ook wel gebruikt als synoniem van verkopen.
142. gras
143. nut, Verdam, 444.
144. Onder Oosterhout, op de Houtse akker gelegen percelen, aan de abdij gekomen via een ingetreden norbertijn uit de familie Van den Aweghe in de 14^e eeuw
145. Blijkbaar werd er ook Markwater over de beemden geleid, een soort vloeibeide.
146. Vgl. bij bouwwerken tot 'meesters pryse'. Goetman (fatsoenlijk man), dus netjes, zoals het door behoorlijke lieden goedgekeurd wordt.
147. Reductie van de pachtsom
148. met leem besmeren
149. voorgeschotenj
150. pootsel (jonge eiken)

151. Dunnen door het uitkappen van takken, snoeien. Goossenaerts, 687.
152. afhouden
153. penste ? (er aan dacht ?)
154. heghout
155. keuken
156. kennisgeving
157. 30 november
158. A. Erens, *Alphen in de Baronie van Breda* (z.pl., z.j.)126-132, met enkele wijzigingen.
159. Aflyvich worden (sterven)
160. grote schuur, waarin het graan van de verpachte hoeven en ook van tienden opgeslagen werd
161. linnen
162. 7/4 el ?
163. bewin (het aantal jonge dieren dat men ieder jaar aanfokt). Verdam, 95.
164. Lees pluckelinge (pluksel). Verdam, 469.
165. Afval dat men van de grond opraapt ? Ook bij turfvelden sprak men van rapeling. Vgl. Goossenaerts, 610.
166. Vacht van een gestorven schaap
167. geheel
168. ontginnen
169. verschaffen, Verdam, 96.
170. Mager weiland, meestal vochtig. Zie: Chr. Buiks, *Laatmiddeleeuws landschap en veldnamen in de Baronie van Breda* (1997)121.
171. onderwinden (over iets beschikken), Verdam, 403.
172. Goor (moeras). Vgl. Buiks, 1995, 15.
173. Vreeheide (afgesloten heide in particulier bezit). Vreden (afsluiten, omheinen), Verdam, 749.
174. Niet bekend bij Verdam. Dit woord zal gevormd zijn naar analogie van sloten (sloten schoonmaken) en beken (beken schoonmaken).
175. In de Bredase Vucht, bij de Abtshoeve, eveneens bezit van Tongerlo. Hier lagen diverse hooilanden van de Tongerloose hoeve in Alphen.
176. Roof (afgestroopt vel van een dier, huid, vacht). Verdam, 500.
177. Coye (kooi), hier in de zin van schaapskudde.
178. Wat wordt hier mee bedoeld, stro leveren ?
179. Een in de Baronie onbekende landmaat, ongetwijfeld afkomstig uit de buurt van Tongerlo. Een zille is 2 lopenzaad of 1/4 bunder. Verhoeff, 131.
180. Lees rouware (ruigte), alle in de natuur ruig of dooreen groeiende voorwerpen als takken, rijshout, stroo van koren en dergelijke, zowel als het nog niet afgesneden is, als wanneer het tot het ene of andere gebruik dient. Goossenaerts, 632.
181. Strooisel (vlaggen, heidemaaisel etc.)
182. oogst
183. alles oogsten